

საქართველო

ლევონ ალექსანდროვი

სახელმწიფოებრივი რეფორმები
XII საუკუნის პირველი
მეოთხედის საქართველოში

ჩვენი ქვეყნის ისტორიაში ოქროს ასოებით არის ჩაწერილი დავით აღმაშენებლის (1089—1125 წწ.) მოღვაწეობის ხანა. ამ დროს ფეოდალურ-საქართველომ თურქ-დამპყრობელთა ბატონობის უღელი გადაიგდო და გადამწყვეტი წარმატებები მოიპოვა, როგორც საშინაო, ასევე საგარეო, საერთაშორისო ურთიერთობაში.

იმდროინდელ საქართველოში გატარდა უდიდესი მნიშვნელობის სახელმწიფოებრივი რეფორმები: დასრულდა ქვეყნის გაერთიანების ხანგრძლივი პროცესი, შეიქმნა მუდმივი ლაშქარი, აილაგმა მეფის პოლიტიკისა და ქვეყნის ერთიანობის მოწინააღმდეგე საერო და საეკლესიო ფეოდალების თავგასულობა, დაწინაურდა სოფლის მეურნეობა, განვითარდა ხელოსნობა და ვაჭრობა, საქართველოს საზღვრები გადაიჭიმა „ნიკოფსიტიგან დარუბანდაჲდე“ და „ოვსეთიდან არგაწამდე“. პოლიტიკურად და ეკონომიკურად ძლიერ ქვეყანაში დიდი ყურადღება მიექცა განათლებასა და კულტურას. ამ დიდ წარმატებათა ორგანიზატორი იმ დროის უდიდესი პოლიტიკური მოღვაწე დავით მეოთხე იყო, რომელსაც მადლიერმა შთამომავლებამ „აღმაშენებელი“ უწოდა. ბევრ ლექსსა და თქმულებაში აქვს შესხმული ხოტბა დავით აღმაშენებლის მოღვაწეობას, მის ვაჟკაცობას და ქველ საქმეებს.

წინამდებარე ნაშრომიც დავით აღმაშენებლის მრავალმხრივი და მეტად საინტერესო მოღვაწეობის ზოგიერთ მხარეს შეეხება. აქ, კერძოდ, განხილულია ის რეფორმები, რომლებიც გატარდა ეკონომიურ, სამხედრო, საეკლესიო და სამართლის დარგებში.

წინასიტყვაობა

XII საუკუნის პირველ მეოთხედში ფეოდალურმა საქართველომ დიდი პოლიტიკურ-ეკონომიური და კულტურული განვითარების ღონეს მიაღწია. ქვეყნის ეკონომიურმა გაძლიერებამ თვალსაჩინო გამოხატულება ჰპოვა საწარმოო ძალთა განვითარებასა და შრომის საზოგადოებრივ განაწილებაში. განვითარდა სოფლის მეურნეობა, ხელოსნობა, ვაჭრობა. ამან თავისთავად განაპირობა ქალაქების დაწინაურება. XII საუკუნის საქართველოში ქალაქებს დიდი სოციალურ-ეკონომიური მნიშვნელობა ჰქონდა. სწორედ ამიტომ იყო, რომ დიდი აზნაურები მხოლოდ მდაბიორ-მოლაშქრეთა საბოლოოდ დაუმეგობრისათვის კი არ იბრძოდნენ, არამედ აგრეთვე ქალაქების დაუფლებასა და ვაჭარ-ხელოსნებზე გაბატონებასაც ისახავდნენ მიზნად.

ეპოქა, რომელსაც ჩვენ ვეხებით, განვითარებული ფეოდალიზმის ხანის ერთი მონაკვეთია. XII საუკუნის ამ პერიოდში მდაბიორ-მოლაშქრეთა ფენა, რომელიც ადრეფეოდალური ხანის სოციალური ურთიერთობის საფუძველს წარმოადგენდა. ძირითადად უკვე გაქრა და ფეოდალური საქართველოს სოციალურ ურთიერთობაში კიდევ უფრო რელიეფურად გამოიკვეთა ორი მთავარი ანტაგონისტური კლასი: აზნაურობა და გლეხობა.

XII საუკუნის პირველ მეოთხედში საქართველოს სახელმწიფოს ტერიტორია მნიშვნელოვნად გაფართოვდა. იგი ვრცელდებოდა „ნიკოფსითგან დარუბანდამდე“ და „ოვსეთიდან არეგაწამდე“. ქვეყნის როგორც ტერიტორიალური, ისე ეკონომიური და პოლიტიკური სიძლიერე მიღწეულ იქნა გარეშე მტრებთან ქართველი ხალხის თავდადებული ბრძოლითა და საქართველოს სამეფო კარის მიერ გატარებული მეტად

მრავალმხრივი ღონისძიებების შედეგად. აღნიშნულ პერიოდში გატარებული სახელმწიფოებრივი რეფორმები შეეხო, როგორც საეკლესიო, ისე სამართლის, სამხედრო, ეკონომიურ და სხვა სფეროებს.

ამ რეფორმებს უდიდესი ისტორიული მნიშვნელობა ჰქონდა — საქართველო დაწინაურდა და იგი მახლობელი აღმოსავლეთის უძლიერეს ქვეყნად იქცა.

წინამდებარე ნაშრომის მიზანია, გაარკვიოს აღნიშნული რეფორმების მნიშვნელობა, რა ვითარებაში ტარდებოდა, რით იყო გაპირობებული, რა წვლილი შეიტანა საქართველოს სახელმწიფოს შემდგომი ძლიერების განმტკიცებაში და დროული და პროგრესული იყო თუ არა ამ პერიოდისათვის, ყურადღება გაამახვილოს რეფორმების კლასობრივ საფუძვლებსა და ხასიათზე.

საკითხი თავისთავად რთული და სერიოზულია. მის შესწავლას კიდევ უფრო აძნელებს საჭირო წყაროების სიმცირე. ამას გარდა, დღემდე შემორჩენილ ნარატიული (თხრობითი) ხასიათის წყაროებში უმთავრესი ადგილი პოლიტიკურ ისტორიას აქვს დათმობილი, სოციალურ და ეკონომიურ ისტორიას კი ნაკლები ყურადღება ექცევა.

რევოლუციამდელ თუ საბჭოურ ქართულ ისტორიოგრაფიაში XII საუკუნის პირველი მეოთხედის საქართველოს სახელმწიფოებრივი რეფორმები საგანგებო განხილვის საგნად არ ქცეულა.

მოცემული საკითხის შეუსწავლელობა და აგრეთვე წყაროების სიმცირე პრობლემის სრულყოფილ გაშუქებას ერთგვარად ართულებს. ამიტომ ამ ნაშრომსაც არ შეიძლება ჰქონდეს აღებული პრობლემისა და მასთან დაკავშირებული საკითხების ამომწურავად გადაწყვეტის პრეტენზია.

წყაროები და ლიტერატურა

ა) წყაროები

დავით აღმაშენებლის რეფორმები იმდენად მრავალმხრივი იყო, რომ მათი შესწავლისათვის საკმარისი არ არის მხოლოდ ცალკე აღებული რომელიმე საკითხის ირგვლივ არსებული წყაროების მიმოხილვა. საჭიროა სათანადოდ შევისწავლოთ XII საუკუნის პირველი მეოთხედის საქართველოს ისტორიის შესახებ არსებული ყოველი ცნობა თუ ფაქტი, რომელიც ასე თუ ისე ასახავს იმ დროის სამეურნეო, კულტურულ, სოციალურ თუ სხვა მდგომარეობას. ასეთ შემთხვევაში, რასაკვირველია, პირველ რიგში ქართულ წერილობით წყაროებს უნდა მიექცეს ყურადღება, გათვალისწინებული უნდა იქნას აღნიშნული პერიოდის საქართველოს შესახებ სომეხი, არაბი და ბიზანტიელი ისტორიკოსების ცნობები. განხილული უნდა იქნას აგრეთვე არქეოლოგიური და ნუმიზმატიკური მასალები.

ქართულ წერილობით წყაროთა შორის პირველ რიგში უნდა დავასახელოთ დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის თხზულება „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი“, რომელიც თავის დროზე „ქართლის ცხოვრების“ კრებულში ყოფილა შეტანილი. დავითის ისტორიკოსის ვინაობის შესახებ თავიანთი მოსაზრება გამოთქმული აქვთ თ. ჟორდანიას, ივ. ჯავახიშვილს, კ. კეკელიძეს, ს. კაკაბაძეს და სხვებს, მაგრამ მაინც ჯერ კიდევ საბოლოოდ არ არის გარკვეული ჩვენთვის საინტერესო პიროვნების ვინაობა.

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი, როგორც მისივე თხზულებიდან ჩანს, დიდად განათლებული კაცი იყო. მან კარგად იცოდა დასავლეთის და აღმოსავლეთის კულტურა, ისტორია

და ლიტერატურა. მკვლევარები (ივ. ჯავახიშვილი, კ. კეკელიძე). მიიჩნევენ, რომ „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი“ დაწერილია 1123 — 1126 წლებში¹.

ისტორიკოსი თანმიმდევრულად იხილავს დავით აღმაშენებლის ღონისძიებებს პოლიტიკურ, სამხედრო, საეკლესიო და კულტურის სფეროში. იგი მოხიბლულია დავითის ნიჭითა და გამჭრიახობით. დავითის ისტორიკოსი ფაქტებისა და მოვლენების განზოგადების დიდ ალლოს ამჟღავნებს. მას ესმის, რომ ყველა მიღწევა არ შეიძლება ერთ პიროვნებას (თუნდაც მეფეს) მიეწეროს. „ჩუენი ესე გვრგვონსანი და ახალი ალექსანდრე (ალექსანდრე მაკედონელი. — რ. მ.), დაღათუ იყო ჟამითა შემდგომი, არამედ არა საქმითაცა, არცა განზრახვითა, არცა სიმკნითა უმცირე, და თვთ მათ საქმეთა შინა, რომელთა მძლედ ითქმის ალექსანდრე, არა უმდაბლე, არამედ მრავლითა უმაღლეს მგონიეს ესე“². ისტორიკოსი ხაზს უსვამს საქართველოსა და მისი მეფის დავით აღმაშენებლის განსაკუთრებულ მდგომარეობას და პირობებს. „ქართველთა ოდენ სპითა ვერცარას ალექსანდრე იქმოდა კარგსა. და თუმცა დავითს სპარსთა ჰქონებოდა მეფობა, ანუ ბერძენთა და ჰრომთა ძალი, ანუ სხუათა დიდთა სამეფოთა, მაშინმცა გენახნეს ნაქნარნი მისნი. უალრესნი სხუათა ქებულთანი“³. დავით აღმაშენებლის საქმეთა სრული გადმოცემა შეუძლებლად მიაჩნია შემატყუანეს: ადამიანი მეტად ენამკვევრა და ბრძენი უნდა იყოს, რომ ეს შეძლოსო. „... ამას ყოველთათჳს არა ჩუენი, არამედ ვგონებ, რომელ ყოველთა ბრძენთა სოფლისათა ენა ვერ შემძლებელ არს მითბრობად ზედამიწეენით ყოველსავე“⁴. იგი ისტორიკოსის მოვალეობაზე მაღალი შეხედულებისაა, მიაჩნია, რომ ამა თუ იმ ფაქტის ან პიროვნების მოღვაწეობის ასასახავად აუცილებ-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, გვ. 211; კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, II, გვ. 262.

² ქართლის ცხოვრება, ტექსტი, დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1955, გვ. 338.

³ იქვე, გვ. 359.

⁴ იქვე, გვ. 341.

ლია „რიტორობის ხელოვნება“, ე. ი. ცოდნა ამა თუ იმ მასალის კარგი გადმოცემისა. ამავე დროს ისტორიკოსმა კარგად უნდა შეისწავლოს „ნივთი საქმეთანი“. მას „ვკების ღირსად“ მიაჩნია „დიდნი იგი და სახელოვანი გამომეტყუელნი“ ჰომეროსი და არისტოტელე, რომელთაგან ერთმა შეაქო ტროადის ომის გმირები, ხოლო მეორემ — ალექსანდრე მაკედონელი. დავითის ისტორიკოსი ხაზს უსვამს იმ გარემოებას, რომ „ამათ (ჰომეროსს, არისტოტელეს და სხვ. — რ. მ.) ნივთი საქმეთანი არა აქუნდეს კმად მისათხრობელად“¹. და სწორედ ამის გამო იყო, რომ ამბები „ქელოვნებითა რიტორობისათა განავრცელნეს“. ჩვენი ისტორიკოსი თავისებურ შეფასებას აძლევს პიროვნებებს, მათ მოღვაწეობას და თვალსაჩინოდ გამოჰყოფს მეისტორიეთა როლს მათი ცხოვრების ასახვის საქმეში. მას მიაჩნია, რომ აქილევსი დიდი პიროვნება კი არ ყოფილა, „არამედ დიდსა მიემთხვე მაქებელსა უმიროსს“². „დავითის ცხოვრების“ ავტორი ერთგვარი სინანულით ამბობს, კარგი ის იქნებოდა, რომ „ჰქონებოდესმცა ამათ ბერძენთა თხრობათა ნივთად საქმენი დავითისნი. და მათმცა აღწერნეს ჯეროვნად მათისაებრ რიტორობისა“. ასეთ შემთხვევაშიო, აგრძელებს ისტორიკოსი, „ღირს კმნილ იყვნეს ჯეროვანსა ქებასა“³.

დავითის ისტორიკოსის თხზულებიდან აშკარად ჩანს, რომ ისტორიკოსი დავით აღმაშენებლის თანამედროვე და მახლობელი პირი იყო. ამდენად, მემკვიდრის ცნობები შეიძლება საფუძვლით სანდოდ იქნას მიჩნეული. ივ. ჯავახიშვილმა უცხოელ ისტორიკოსთა სათანადო ცნობებთან შედარების საფუძველზე დაამტკიცა კიდევ დავითის ისტორიკოსის ცნობათა უეჭველობა⁴.

დავითის ისტორიკოსი აღწერს და თავისებურად აფასებს დავით აღმაშენებლის საეკლესიო რეფორმას, ასახელებს იმ მიზეზებს, რომელთაც ეს რეფორმა განაპირობებს და ხოტბას

¹ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 342.

² იქვე.

³ იქვე.

⁴ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, თბ., 1948, გვ. გვ. 193—210.

ასხამს მის შედეგებს. თხზულებაში საინტერესო ცნობებია დაცული ყოჩაყთა გადმოყვანისა და საერთოდ დავით აღმაშენებლის სამხედრო რეფორმების შესახებ. ასე რომ, ეს თხზულება მეტად ძვირფასი წყაროა XII საუკუნის პირველი მეოთხედის საქართველოს სახელმწიფოებრივი რეფორმების შესასწავლად.

დავით აღმაშენებლის დროს გატარებული რეფორმების შესასწავლად განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება რუის-ურბნისის 1103 წლის საეკლესიო კრების დადგენილებას — „ძეგლის წერა წმიდისა და ღთივ შეკრებულისა კრებისა, რომელი შემოკრბა ბრძანებითა კეთილად მსახურისა და ღთივ დაცულისა მეფისა ჩუენისა დავით აფხაზთა და ქართველთა, რანთა და კახთა მეფისასა“¹. რუის-ურბნისის საეკლესიო კრების დადგენილებამ ჩვენამდე სრული სახით მოაღწია. აღნიშნული ძეგლი სრულ წარმოდგენას გვაძლევს. როგორც ამ კრების მოწვევის მიზეზებისა და მონაწილეთა ვინაობის, ისევე შედეგების შესახებაც. ეს კრება და მის მიერ მიღებული გადაწყვეტილებები ნაყოფია იმ დიდი ღონისძიებებისა, რასაც სამეფო ხელისუფლება ატარებდა საეკლესიო სფეროში. ამიტომ „ძეგლის წერა“, როგორც პირველხარისხოვანი ისტორიული წყარო, მკვლევარს დიდ დახმარებას უწევს დავით აღმაშენებლის მიერ გატარებული საეკლესიო რეფორმების შესწავლის საქმეში.

ზემოხსენებულ რეფორმათა შესასწავლად გამოყენებულ იქნა აგრეთვე ყველა დანარჩენი, იმდროინდელი დოკუმენტური მასალაც. ამ მხრივ განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს დავით აღმაშენებლის ანდერძი, ე. წ. „ანდერძი წმიდისა მეფისა დავით აღმაშენებლისა, პანკრატიონ დავითიანისა, რომელი წარმოუთხრა მოძღუარსა თვსსა არსენის ჟამსა გარდაცვალებისა თვსისასა ყოველთათვის დიდებულთა თვსთა“².

¹ ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა, შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწყობილი და ახსნილი თ. ჟორდანიას მიერ, II, თბ., 1897, გვ. 56.

² ქრონიკები, II, გვ. 51. აღნიშნული ძეგლი თ. ჟორდანიასზე აღრე გამოაქვეყნა მ. საბინინმა „საქართველოს სამოთხეში“, მაგრამ საბინინისეუ-

ყურადსადებია მეფე გიორგი მეორის 1082 წლის გუჯარი, ე. წ. „სიგელი აგარისა მართალი და ჭეშმარიტი“¹.

ცალკე უნდა შევჩერდეთ შიო-მღვიმის მონასტრისადმი 1123 წელს ბოძებულ სიგელზე (ანდერძი), რომელიც, სხვათა შორის, საინტერესო ცნობებს შეიცავს იმ ბრძოლების შესახებაც, რომელიც დავითის დროს სამეფო ხელისუფლებასა და ღიდგვაროვნებს (ფეოდალებს) შორის წარმოებდა. ეს საბუთი ბევრ საინტერესო ცნობას შეიცავს განსაკუთრებით საეკლესიო ყოფა-ცხოვრების დასახასიათებლად. ამავე დროს იგი ერთადერთი დოკუმენტია, სადაც დაცულია დავით აღმაშენებლის ავტოგრაფი.

ანდერძი გვამცნობს, რომ დავით აღმაშენებელი შარვანზე წასვლის წინ შეევედრა „შეწვენად“ წმინდა მამას შიოს: „ვიხილე ეკლესია ჩემ-მიერ აღშენებული დასრულებულად და მივიღე ლოცვა ყოველთა მამათაჲ“². ანდერძის ამ ნაწილიდან ისიც დასტურდება, რომ შიო-მღვიმის სამონასტრო ნაგებობათა შორის ერთ-ერთი ტაძარი დავით აღმაშენებელს აუშენებია („ჩემ-მიერ აღშენებული“).

საბუთში მოხსენებულია ძაგანი და ძე მისი მოდისტოსი: „ძაგანმან, შემაწუხებელმან ღვთისა და მონათა მისთამან, მძლავრებით ღვთისაცა არა-პრიდმან, თანავე ძისა თვისისა მოდისტოს, წინაუკმოხსა მღვდელთ-მოდღურისა, რომელთმან ერთმან პატრონთა თვსთა წყალობაჲ მათზედა საისრულად აღმანჭა, ხოლო მეორემან — ღმერთსა, და გ(ან)კუთენითა ეკლესიები საზეთ-მიჩენოდ თვსად მიიტაცა“³ და სხვა.

ძაგანისა და მოდისტოსის ვინაობის საკითხს შეეხო თ. ჟორდანიას თავის წიგნში „Завещание царя Давида Возобнови-

ლი ვარიანტი განსხვავდება თ. ჟორდანიას მიერ გამოცემული „ანდერძი-საგან“.

¹ თ. ჟორდანია, ისტორიული საბუთები შიო-მღვიმის მონასტრისა და „ძეგლი ვაჰხანის ქებათა“, თბ., 1896, გვ. 13.

² თ. ჟორდანია, ისტორიული საბუთები შიო-მღვიმის მონასტრისა... გვ. 15.

³ Жордания Ф., Завещание царя Давида Возобновителя, данное Шии-Мгвимской лавро в 1123 г., Тифлис, 1895, გვ. 4.

თელა, данное Шии-Мгвимской лавре в 1123 г.". თედო გორ-
დანია აღნიშნავს, რომ:

„Дзагамь, вероятно, есть тот самый вельможа, кото-
рый, изменив царю Давиду, передал Агсартану принад-
лежавшие грузинскому царству крепости Мухрань и Зеда-
Задени (защита которых, вероятно, была поручена ему
грузинскими царями Давидом и Георгием II) со всеми
землями, в пределах сих укреплений лежавшими!¹“.
ძაგანმა დავით აღმაშენებლის მიერ ზედაზნის ციხის აღების
შემდეგ (1101 წ.) თავი შეაფარა შიო-მღვიმის მონასტერს, სა-
დაც იგი ხელში ჩაეკარძნია მეფეს: „მწყემსი უკარო კეშმარიტ-
თა მწყემსთა-მიერ დაემხუა და ძაგანი მღვიმეს შელტოლვილა,
მომცალ-ნ (ღმერთმან)“. დავით აღმაშენებელი შიო-მღვიმისადმი
მიცემულ სიგელში აახლებს ყველა იმ სიგელს, რომლებიც მის
მამა-პაპას მიუცია ამ მონასტრისადმი: „ვითარად მამათად და
პაპათა ჩემგან სიგელნი ჰქონან სოფელთათვის მათთა წა ამას
უდაბნოსა, რაც სიბოროტითა ჟამთათა შეცვალეული იყო, მე
კულა გამიახლებიან იგი სიგელნი ანუ მეფეთა შეწირულთა,
ანუ მთავართა ვიეთმე და თვთ ძუელი და ძუელის ძუელი ნას-
ყიდი მონასტრისაგან, ყოველი უბეგროდ უბაჟოდ და უწყინ-
რად კულა მომიხსენებია წა მამისა შიოსათჳს“.

სიგელში ჩამოთვლილია ის წყალობანი, რომელიც დავით
აღმაშენებელმა მისცა შიო-მღვიმის მონასტერს. სიგელიდან
ჩანს, რომ დავით აღმაშენებელი ძაგანს უტოვებს სამფლობე-
ლოს, მაგრამ ძაგანის გარდაცვალების შემდეგ ეს სამფლობე-
ლო მონასტერს უნდა გადაეცეს. სიგელი წყველა-კრულვით
ემუჭრება იმით, ვინც არ შეასრულებს მასში გათვალისწინე-
ბულ პუნქტებს.

შიო-მღვიმისადმი გაცემული ეს სიგელი საშუალებას გვაძ-
ლევს გავითვალისწინოთ, თუ რა დამოკიდებულება არსებობ-
და დავით აღმაშენებელსა და სამღვდელოებას შორის.

არ შეიძლება არ შევჩერდეთ XII საუკუნის საქართველოს
ცხოვრების ამსახველ ზოგიერთ ლიტერატურულ ძეგლზე.

¹ Ф. Жордания, Завешание царя Давида Возобновителя, гл. 4.

² იქვე, გვ. 10.

კერძოდ, ჩვენ გვინდა შევეხოთ დავით აღმაშენებლისა და თამარის ქებას, ანუ ე. წ. „აბდულმესიანს“.

„დავით აღმაშენებლისა და თამარის ქება“ მეტად მნიშვნელოვანი წყაროა XII საუკუნის საქართველოს ისტორიის ზოგიერთი საკითხის შესასწავლად. ამ ნაწარმოების ავტორის საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მსოფლმხედველობა ნათელია: იგი მოხიბლულია იმდროინდელი საქართველოს პოლიტიკური-კულტურული, სოციალ-ეკონომიური და ზნეობრივი მდგომარეობით.

საქართველოს დაწინაურება, ავტორის აზრით, დავით აღმაშენებლისა და თამარ მეფის დამსახურებაა:

„თქვენ სცვალეთ ბნელი, წყვდიადი ბნელ
მზელ ნათლად ცხოვლად და განანათლეთ.
განმართეთ ცუდნი, სიტყვანი მრუდნი
კეთილად სცვალეთ და განამართლეთ“.

„დავით აღმაშენებლისა და თამარის ქება“ გვაძლევს დავით აღმაშენებლის მეტად საინტერესო დახასიათებას:

„...ქვეყნის მპყრობელი
მხნე, ღმობიერი, ქველი, ძლიერი.
ჰაეროვანი, მტკიცედ მფლობელი,
შარავანდ გმირი, ორგულთ გამგმირი.
მტერთა ქვესენლად დამამხობელი,
რიტორი, ბრძენი, მეფეთა ძენი.
ასპარეზთ ზედა მსპარაზნობელი“.

დავით აღმაშენებლის დახასიათების გარდა თხზულება ბევრ საინტერესო ცნობას შეიცავს. ასე მაგალითად: აქ ერთხელ კიდევ არის ლაპარაკი გელათის უდიდეს მნიშვნელობაზე.

„ვენატრი ელადსა, თვით მას გელათსა,
სად რომ დაჰკრძალვენ წმინდათ სხეულთა“.

„აბდულმესიანი“ მიგვანიშნებს იმ დიდ საქმიანობაზე (საქმენებლო, ეკონომიური, პოლიტიკური და სხვა), რომელსაც ადგილი ჰქონდა დავით აღმაშენებლისა და თამარის ეპოქაში. მათი დიდი საქმეები იმთავითვე ჯეროვნად იყო შეფასებული და ეს შეფასება „შესხმაში“ გამოიხატა.

შევეხებით კიდევ ერთ წერილობით წყაროს. — დავით აღმაშენებლის პოეტურ ნაწარმოებს — „გალობანი სინანულისანი“¹, რომელიც ადასტურებს ქართული სასულიერო პოეზიის აღმავლობას XII საუკუნეში.

ქრისტიანული საკაცობრიო სეველის გამომხატველ ამ ძეგლში მკაფიოდ ჩანს დავით აღმაშენებლის მსოფლმხედველობა და მისი ძლიერი პიროვნება; იგრძნობა რწმენა ადამიანისა და ღმერთისადმი, სიკეთის სიდიადისადმი. „გალობანი“ მით უფრო მნიშვნელოვანია. რომ მისი ავტორი ჩვეულებრივი მოკვდავი ვინმე კი არ არის, არამედ დავით აღმაშენებელია. ამდენად ეს ძეგლი აუცილებელია XII საუკუნის პირველი მეოთხედის საქართველოს იდეური მდგომარეობისა და ვითარების დასახასიათებლად².

XII საუკუნის პირველი მეოთხედის საქართველოზე საინტერესო ცნობებს გვაწვდიან სომეხი ისტორიკოსები.

მათე ედესელის (ურჰაელი) „ქამთააღმწერლობა“ შეიცავს ცნობებს სომეხთა, საქართველოსა და მახლობელ აღმოსავლეთზე 952 წლიდან მოყოლებული 1136 წლამდე. მეტად საყურადღებოა ცნობა, რომელიც ეხება 1123 წელს დავით აღმაშენებლის მიერ უცხოელთა („უცხოთესლთა“) ბატონობისაგან სომეხთის განთავისუფლებას. ავტორი დავით აღმაშენებელს მეტად საინტერესოდ ახასიათებს: „იყო დავით მეფე კაცი წმინდა და სათნო, რომელიც ყოვლად შემკული იყო ღვთისმსახურებითა და კეთილი სამართლითა. და იგი აღმოჩნდა მიმღებელი და მოყვარე სომეხთა ნათესავისა. მის გარშემო შეიკრიბა სომეხთა ჯარის ნამსხვრევები. მან აღაშენა სომეხთა ქალაქი ქართლის ქვეყანაში და განამტკიცა ეკლესიები და მონასტრები მრავლად. და უწოდა ამ ქალაქს გორა (გორი) და დიდი სიხარულითა და აღტაცებით ეპყრობოდა მას სომეხთა

მ. საბინინი, საქართველოს სამოთხე, პეტერბურგი, 1882 წ., გვ. გვ. 513—518.

დავით აღმაშენებლის „გალობანი სინანულისანი“ საინტერესო წერილი აქვს დაბეჭდილი მ. კაკაბაძეს — იხ. მისი „დავით აღმაშენებლისა და ჯემეტრე მეფის ლირიკა“, „მნათობი“, 1962 წ. № 4 გვ. გვ. 136—143.

ნათესავი“¹. აქ დავით აღმაშენებლის საერთო დაბასისათვის გარდა. ლაპარაკია ქართველთა მეფისადმი სომეხი ხალხის დამოკიდებულებისა და გორის დაარსების შესახებ.

მათე ურპაელი დავითის დაპყრობით ომებსაც ეხება. „მან, — გადმოგვცემს მათე ურპაელი, — მრავალჯერ სძლია უცხო ჯარს და შემუსრა ყოველი მათი ძლიერება, მრავალი და სახელგანთქმული ქვეყნები წაართვა სპარსთ მახვილითა და ძალით. აიღო ტფილისი და დმანისი ქალაქი; აიღო შირვანი, შაქი და შაქჰორი. აიღო სხვა მრავალი ქვეყანაც...“². საკითხის ობიექტურად შესწავლისათვის სომეხი ისტორიკოსის ეს ცნობები მეტად ძვირფასია.

საქართველოზე მდიდარ ცნობებს გვაწვდის XIII საუკუნის სომხური ისტორიოგრაფიის თვალსაჩინო წარმომადგენელი ვარდან აღმოსავლელი, „დიდად“ წოდებული. იგი ავტორია ორი თხზულებისა — „მსოფლიო ისტორია“ და „გეოგრაფია“. ვარდანის „მსოფლიო ისტორია“ უძველესი ამბებით იწყება და 1267 წლამდე მოდის. იგი შეიცავს სომხეთისა და მისი მეზობელი ქვეყნების ისტორიას. გზადაგზა ავტორი საქართველოსაც ეხება, განსაკუთრებით 50-ე თავში. ვარდანი სათანადო ცნობების მოყვანისას, როგორც მისივე თხზულებიდან ირკვევა, ქართულ წყაროებს ეყრდნობა.

ბროფ. ლეონ მელიქსეთ-ბეგი არკვევს, რომ ვარდანი ქართული წყაროებით მხითარ ანელის მეშვეობით სარგებლობს³.

ვარდანი მოგვითხრობს დავით აღმაშენებლის მოღვაწეობაზე, მის ბრძოლებსა და დაპყრობებზე, მის რელიგიურ შეხედულებებზე, კერძოდ, თუ რა შეხედულების იყო სომეხთა ეკლესიაზე⁴. აღწერს, როგორ გადასცეს სომხებმა ანისი დავით აღმაშენებელს. იგი ხაზგასმით ამბობს, რომ დავით აღმაშენებ-

¹ მათეოს ურპაელი, ეპოთაღმწერლობა, ელარშაპატი, 1898. გვ. 355. (სომხურ ენაზე).

² იქვე, გვ. 357.

³ ლეონ მელიქსეთ-ბეგი, ძველი სომხური ლიტერატურის ისტორია. თბ., 1941, გვ. 133.

⁴ ვარდან ბარძრბერდელი, მსოფლიო ისტორია, მოსკოვი, 1861, ვ. 157. (სომხურ ენაზე).

ბელი 33 წელს მეფობდაო. საინტერესოა ისიც, რომ ვარდანის დავითის დასაფლავების ადგილსაც მიუთითებს. სომეხი ისტორიკოსი, რასაკვირველია, ცდება, როცა ამბობს, დავითი 33 წელი მეფობდაო. დავით აღმაშენებელმა, როგორც ცნობილია 36 წელს ($1125 - 1089 = 36$) იმეფა.

ვარდან აღმოსავლელის ნაშრომი. კერძოდ. მისი ზოგიერთი ცნობა საქართველოზე. მკვლევარისათვის ყურადსაღები და საჭირო მასალაა.

შევეხებით არაბულ წყაროებსაც.

არაბული წყაროებიდან საგანგებო ყურადღების ღირსია შამათარიკინელი ისტორიკოსის იბნ ალ-აზრაყ ალ-ფარიკის (1116- -1176 წ.წ.) ცნობები.

როგორც ირკვევა, ალ-ფარიკი საქართველოში 1153 წელს ჩამოსულა და დემეტრე პირველის მეფობის ეპოს გარკვეული ხანი დაუყვია საქართველოში. მან ბევრი საყურადღებო ცნობა შემოგვინახა ქართველ მეფეებზე — დავით აღმაშენებელსა და დემეტრე პირველზე. განსაკუთრებით საინტერესოდ მოგვითხრობს იგი დიდგორის ბრძოლის ამბავს, როცა დავით აღმაშენებელმა მომხდური მუსლიმანები დაამარცხა და თბილისი შემოერთა. ალ-ფარიკი დაწვრილებით აგვიწერს იმ პირობებს, რომლებიც დავითმა შეუქმნა ახლადშემოერთებული თბილისის მუსლიმანურ მოსახლეობას. იგი ახასიათებს საქართველოს მეფეების (დავით აღმაშენებელი, დემეტრე პირველი) დამოკიდებულებას მუსლიმანებისადმი.

ალ-ფარიკის ეს ცნობები ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში პირველად ცნობილი გახდა ვლ. ფუთურიძემ¹. პროფ. გ. წერეთელმა კი პირველად გამოაქვეყნა არაბულ ენაზე ამ ისტორიკოსის თხზულების ის ნაწილი, რომელიც საქართველოს შეეხება².

1949 წელს ალ-ფარიკის ცნობები შესავალი წერილითა და

¹ ვლ. ფუთურიძე, არაბი ისტორიკოსი XII საუკუნის თბილისის შესახებ, თბ., 1962 წ. „ენიშკის შოაბე“, ტ. XIII, 1943, გვ. გვ. 139 — 143.

² გ. წერეთელი, არაბული ქრესტომათია, თბ., 1949 წ., გვ. გვ. 68—75.

კომენტარებით ლონდონში გამოაქვეყნა ვ. მინორსკიმ¹, ხოლო 1957 წელს ა. მამედოვმა ამ ტექსტის რუსული თარგმანიც გამოსცა².

არ შეიძლება გვერდი ავუაროთ იბნ-ალასირის, ფაკიბის. იბნ ალი ელ-ჰუსეინის ცნობებს, რომლებიც საშუალებას გვაძლევენ წარმოდგენა ვიქონიოთ საქართველოს ისტორიის ცალკეულ საკითხებზე.

ჩვენს მიერ აღებული საკითხის კვლევისას აუცილებლად მიგვაჩნია გავითვალისწინოთ ბიზანტიელი ისტორიკოსების ნაშრომებიც, მათი ცნობები XI—XIII საუკუნეთა საქართველოზე (გიორგი აკროპოლიტესი, ნიკიფორე ვრიენიოსი და სხვ.)³.

XII საუკუნის პირველი მეოთხედის საქართველოს ისტორიის ცალკეული საკითხების შესწავლაში მნიშვნელოვან დახმარებას გვიწევს აგრეთვე იმ პერიოდის ეპიგრაფიკული და ნუმიზმატიკური მასალები და ყველა ის ნივთიერი წყარო, რომელიც არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგად არის მოპოვებული და გამომზეურებული.

წინამდებარე ნაშრომში ჩვენ შევეცადეთ გაგვეთვალისწინებინა ყველა ზემოდასახელებული წყარო, სათანადო დაკვირვებები გვეწარმოებინა მათზე და შესაბამისი დასკვნებიც გაგვეკეთებინა.

ბ) ისტორიოგრაფია

XII საუკუნის პირველი მეოთხედის საქართველოს სახელმწიფოებრივი რეფორმების არსისა და მნიშვნელობის გამორკვევა ჩვენს ისტორიოგრაფიას ჯერ კიდევ არ გაუხდია საგანგებო კვლევა-ძიებისა და მონოგრაფიული შესწავლის საგნად.

¹ V. Minorsky, *Caucasica in the History of Mayyafarigin*, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, V. XIII, 1949 გვ. გვ. 23—35.

² Труды Института истории Аз. СССР, т. XII, 1957 г., гв. гв. 222—225.

³ ამ წყაროების შესახებ იხ. ალ. გამყრელიძე, გიორგი აკროპოლიტესი და მისი ცნობები საქართველოს შესახებ; თბრეგაძე, ნიკიფორე ვრიენიოსი საქართველოს შესახებ; ორივე ნაშრომი დაბეჭდილია კრებულში: მასალები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, ნაკ. 31, თბ., 1954 წ.

პირველი ქართველი ისტორიკოსი, რომელიც მეცნიერულად ჩამოყალიბებულ აზრს გვაწვდის ამ საკითხზე, ვახუშტი ბაგრატიონია. ვახუშტი თავის „საქართველოა ისტორიაში“ გარკვეულ ადგილს უთმობს დავით აღმაშენებლის მეფობის აღწერას და საგულისხმო დასკვნებიც გამოჰყავს: იგი აგვიწერს დავითის პოლიტიკურ მოღვაწეობას და უყურადღებოდ არ ტოვებს მის შინასახელმწიფოებრივ საქმიანობასაც. იგი განიხილავს 1103 წლის რუის-ურბნისის საეკლესიო კრებას და სწორად აფასებს ამ კრების მნიშვნელობას — „უღირსნი განკვეთნეს ერად, ხოლო ღირსნი საყდართა მამათაჲსა დასხნეს“¹.

ვახუშტი მხოლოდ პოლიტიკური ისტორიის გადმოცემით კმაყოფილდება. იმ დროს მისთვის ძნელი იყო სოციალური ურთიერთობის არსის ახსნა და მას ეს არც უცდია. საერთოდ ფეოდალური ხანის ქართული ისტორიოგრაფია არ ინტერესდებოდა ეკონომიური და სოციალური ისტორიის საკითხებით.

პროფ. ალ. ხახანაშვილმა 1900 წელს ფრანგულ ენაზე გამოაქვეყნა „საქართველოს ისტორია“, სადაც მიმოიხილა საქართველოს ისტორია უძველესი დროიდან XIX საუკუნის ჩათვლით. წიგნში ცალკე თავი ეძღვნება დავით აღმაშენებელს. ავტორი ძირითადად პოლიტიკურ ისტორიას გადმოსცემს და თანაც ზოგჯერ უმნიშვნელო საკითხზე ამახვილებს ყურადღებას (წიგნი განკუთვნილი იყო ფართო მკითხველი საზოგადოებისათვის). აღნიშნულ თავში გამოტოვებული არ არის 1103 წლის რუის-ურბნისის საეკლესიო კრების მოწვევის ფაქტიც და იგი სათანადოააა შეფასებული.

პროფ. ალ. ხახანაშვილი ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის საკითხების გაშუქებისას ბევრ

¹ ვახუშტი, საქართველოს ისტორია, განმარტებული და შევსებული ახლად შეძენილის არქეოლოგიურისა და ისტორიულის ცნობებით დ. ბაქრაძის მიერ, ტფ. 1885. გვ. 3.

² A. Khakhanoff, *Histoire de la Georgie*, Paris, 1900.

მცდარ მოსაზრებას გამოთქვამდა, მაგრამ თავის დროზე მის შრომებს დადებითი მნიშვნელობა ჰქონდა. თუნდაც ის ფაქტი, რომ ისტორიკოსი სოციალური ურთიერთობის საკითხებით დაინტერესდა, მნიშვნელოვანი იყო, რადგანაც ამით საფუძველი ჩაეყარა აღნიშნული საკითხის შემდგომი კვლევა-ძიების საქმეს.

ქართულ ისტორიოგრაფიას ფასდაუდებელი ღვაწლი დასდო აკადემიკოსმა მარი ბროსემ. მან სისტემაში მოიყვანა საქართველოს ისტორიის მთელი რიგი საკითხები და ჩამოაყალიბა ნაშრომში „Histoire de la Georgie“¹.

აღნიშნულმა ნაშრომმა იმთავითვე მიიპყრო ქართველ მოღვაწეთა ყურადღება და მაღალი შეფასება დაიმსახურა. საქართველოს ისტორიის მასალების ხანგრძლივი შესწავლისა და კრიტიკული გამორკვევის ნაყოფს წარმოადგენს მარი ბროსეს ნაშრომი „Очерк критической истории Грузии“².

მარი ბროსე თავის ნაშრომში საგანგებოდ ჩერდება XII საუკუნის საქართველოზე. იგი ძირითადად პოლიტიკურ ისტორიას გადმოგვცემს, მაგრამ ესება დავით აღმაშენებლის მოღვაწეობის ზოგიერთ სხვა საკითხებსაც. კერძოდ ყოფიყთა ჩამოსახლებას. აგვიწერს იმ მოსამზადებელ საქმეებს, რომლებიც წინ უძღოდა ამ მისიას. საზს უსვამს დავითის კეთილგანწყობილებას არაქართველი ხალხებისადმი.

XII საუკუნის პირველი მეოთხედის ისტორიის საკითხების გამოკვლევის საქმეში მნიშვნელოვანი წვლილი აქვს შეტანილი ნ. ურბნელს. მან დავით აღმაშენებლის დროინდელი საქართველოს ისტორიის თითქმის ყველა საკითხი განიხილა თავის გამოკვლევაში „დავით აღმაშენებელი და მისი დრო“. რომელიც 1894 წელს დაიბეჟდა ჟურნალ „დროების“ რამდენსამე ხომერში. მკვლევარი შეეხო დავითის რეფორმებსაც და საინტერესო მოსაზრებები გამოთქვა. ეს გამოკვლევა იმ დროისა-

¹ M. Brosset, Histoire de la Georgie, St-Peterbourg. 1858.

აღნიშნული ნაშრომი მარი ბროსეს შეიღმა ლავრენტიმ გადასცა სიმონ ლოლობერიძეს, რომელმაც თარგმნა იგი და 1895 წ. გამოაქვეყნა ქართულად.

თვის წინ გადადგმული ნაბიჯი იყო XII საუკუნის პირველი მეოთხედის საქართველოს ისტორიის კვლევის საქმეში.

1892 წელს ზაქარია ჭიჭინაძემ გამოაქვეყნა პატარა ნაშრომი: „სრულიად საქართველოს მეფე დავით აღმაშენებელი“ ეს პატარა წიგნაკი ფართო მკითხველი საზოგადოებისათვის იყო განუთენილი და ამიტომ პოპულარული ენით არის დაწერილი. მასში დიდი ადგილი აქვს დათმობილი დავით აღმაშენებლის პიროვნების დასასიათებას, მთელი რიგი მნიშვნელოვანი საკითხები კი პრიმიტიულად არის გაგებული.

ზ. ჭიჭინაძეს გამოცემული აქვს მეორე, დაასლოებით ასეთივე ზომის წიგნაკი, რომელიც ევროპასთან XII საუკუნის საქართველოს ურთიერთობის საკითხებს ეხება¹. მასში ზ. ჭიჭინაძე ზანზანით აღნიშნავს, რომ საქართველო ევროპას „დაუახლოვდა XII საუკუნეში, დავით აღმაშენებლის მეფობის ემს, როდესაც რომის პაპმა საქართველოში მისიონერები გამოაგზავნა“². ავტორს მოკლედ აქვს განხილული რუსუდან დედოფლის რომთან დამოკიდებულების საკითხები და ქართველების მონაწილეობა ჯვაროსნულ ომებში. მართალია, ნაშრომი არ ატარებს გამოკვლევის ხასიათს და არავითარ წყაროს არ მიუთითებს, მაგრამ აღნიშნული საკითხით იმთავითვე დაინტერესება ქართულ ისტორიოგრაფიაში მეტად საყურადღებოა.

XII საუკუნის საქართველოს ისტორიის მკვლევარმა არ შეიძლება გვერდი აუაროს დ. კარიკაშვილის გამოკვლევას „საქართველო XII საუკუნეში“³. ამ გამოკვლევაში საინტერესოდ არის მოცემული საქართველოს პოლიტიკური მდგომარეობა, მისი დამოკიდებულება მეზობელ ქვეყნებთან. ავტორი სპეციალურ თავს უთმობს სოციალური ურთიერთობის საკითხებს (თუმცა ზოგჯერ არასწორ დებულებებსაც აყენებს), ცალკე განიხილავს სამოქალაქო და სამხედრო წესწყობილების საკითხებს. დავით კარიკაშვილი ფართოდ ეხება დავით აღმაშენებლის მეფობის პერიოდს და არც მის მიერ გატარებულ

¹ ზ. ჭიჭინაძე, საქართველოს ურთიერთობა ევროპასთან (XII საუკ.), ტფ. 1892.

² იქვე, გვ. 8.

³ დ. კარიკაშვილი, საქართველო XII საუკუნეში, ტფ. 1902 წ.

სახელმწიფოებრივ რეფორმებს ტოვებს უყურადღებოდ. ჩერდება სასულიერო და სამხედრო რეფორმებზე და ამასთანავე არ ივიწყებს ამ რეფორმების დადებით შედეგებს. დ. კარიკაშვილის გამოკვლევა ასახავს და წარმოდგენას გვაძლევს XIX საუკუნის დასასრულისა და XX საუკუნის დასაწყისის ქართული ისტორიოგრაფიის განვითარების დონეზე. იგი ითვალისწინებს ყველა წინამორბედი ისტორიკოსის გამოკვლევებს.

ისე, როგორც საქართველოს ისტორიის ყველა დარგში და ყველა პერიოდზე, XII საუკუნის საქართველოს ისტორიის შესწავლის საქმეშიც თავისი გადამწყვეტი სიტყვა თქვა აკად. ივ. ჯავახიშვილმა.

ივ. ჯავახიშვილმა თავი მოუყარა დავით აღმაშენებელზე არსებულ ყველა წყაროს და ერთ-ერთმა პირველმა საფუძვლიანი მეცნიერული გამოკვლევა მიუძღვნა ამ საკითხს. ეს გამოკვლევა ფართო საზოგადოებისათვის ცნობილი გახდა 1914 წელს.

ივ. ჯავახიშვილმა საგანგებოდ გამოიკვლია საქართველოს სამეფო კარის მიერ XII საუკუნის პირველ მეოთხედში გატარებული რეფორმები, სათანადო შეფასება მისცა, როგორც რუის-ურბნისის საეკლესიო კრების მნიშვნელობას (სასულიერო რეფორმას), ასევე საერო-სამოსელეთა სფეროში გატარებულ რეფორმებს. იგი საგანგებოდ შეჩერდა აგრეთვე ყივჩაყთა გადმოსახლების საკითხებზეც¹.

ივ. ჯავახიშვილი თავის „ქართული სამართლის ისტორიაში“² მნიშვნელოვან ადგილს უთმობს დავით აღმაშენებლის რეფორმებს სამართლის დარგში.

XII საუკუნის პირველი მეოთხედის საქართველოში ეკონომიურ სფეროშიც შეიძინეოდა ცვლილებები, ჭეყიანა ეკონომიური აღმავლობის გზას ადგა³.

ივ. ჯავახიშვილს მიაჩნდა, რომ XII საუკუნის პირველი მე

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II თბ., 1948, გვ. გვ. 215—216.

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, I, 1919, გვ. გვ. 130—131.

³ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, თბ., 1907

ოთხედის საქართველოს სახელმწიფოებრივი რეფორმები დემოკრატიული ხასიათისა იყო, რაც სწორი არ არის. ამ პერიოდის საქართველო ფეოდალური ქვეყანა იყო და აღნიშნული რეფორმებიც სწორედ ფეოდალიზმის განმტკიცებასა და გაძლიერებას ემსახურებოდა. ე. ი. ფეოდალების ინტერესებს იცავდა.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში გარკვეული ადგილი უჭირავს პროფ. კაკაბაძის ნაშრომებს ფეოდალური საქართველოს ისტორიის საკითხებზე. თავის წიგნში „Краткий очерк истории Грузии“ (1941 წ.) იგი ჩერდება დავით აღმაშენებლის რეფორმებზე. კერძოდ „საკარგავების“ სისტემის შემოღებაზე და ფიქრობს, რომ ეს სისტემა თურქ-სელჩუკების სახელმწიფოდან უნდა იყოს გადმოღებული. საკითხის ასე დაყენება თავისთავად სანტიკაროა, მაგრამ იგი სათანადოდ დასაბუთებული ვერ არის.

პროფ. ს. კაკაბაძემ სპეციალური გამოკვლევა მიუძღვნა დავით აღმაშენებლის ომებს თურქთა წინააღმდეგ¹, რომელშიც მან სათანადო შეფასება მისცა 1103 წ. ერწუხთან ბრძოლის მნიშვნელობას კახეთის შემოერთების საქმეში. აქ იგი ეწეება აგრეთვე დიდგორის ომსაც, მოჰყავს გოტიეს ცნობა დიდგორის ბრძოლა შენახებ და ასკვნის: „გოტიეს ამ მეტად საყურადღებო ცნობაში ყურადღებას იპყრობს ის ადგილი, სადაც ავტორი ამბობს, ომის ბედი ორასმა ფრანკმა (ევროპელმა) გადაწყვიტაო. ექვს გარეშეა, აქ იგულისხმებიან ევროპელი რაინდები, რომელნიც დავითის სამხატვრო იმყოფებოდნენ და მოქმედებდნენ ქართველ რაინდებთან ერთად, მათი რიცხვი რამოდენიმე ასი და შესაძლებელია, ერთი-ორი ათასიც ყოფილიყო“. „მართლაც, — ასკვნის პროფ. ს. კაკაბაძე, — სრულიად შესაძლებელია, რომ დიდგორის ბრძოლაში ამ მძიმედ შეიარაღებულ რაინდებს გადამწყვეტი როლი შეესრულებინათ“².

¹ ს. კაკაბაძე, დავით აღმაშენებლის ორი დიდი ომი, ქუთაისის პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, IV, 1942, გვ. გვ. 205—217.

² იქვე, გვ. 217.

ჩვენი აზრით, მართებული არ უნდა იყოს არც გოტიეს ცნობა და არც პროფ. ს. კაკაბაძის ის დასკვნა, თითქოს ორასმა ფრანკმა გადაწყვიტა ბრძოლის ბედი. მაშინ, როცა მათ ვარდა იქ 50 ათასზე მეტი მოლაშქრე იბრძოდა და მათ შორის 40 ათასი ქართველი. დიდგორის ომში გამარჯვებას საქართველომ მიაღწია, უპირველეს ყოვლისა, ქართველი მეომრების თავდადებული ბრძოლისა და საქართველოს ლაშქრის სარდლობის სწორი სტრატეგიის შედეგად.

XII საუკუნის პირველი მეოთხედის საქართველოს სახელმწიფოებრივ რეფორმებს შეეხო აკად. ს. ჯანაშია¹, რომელმაც საკითხის შესწავლის საფუძველზე სწორი შეფასება მისცა რეფორმების მნიშვნელობას², ხაზი გაუსვა მათ პროგრესულობას.

აღნიშნული რეფორმების მნიშვნელობას ს. ჯანაშია განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევს თავის ნაშრომში „საქართველოს ისტორია უძველესი დროიდან მე-13 ს.-მდე“³, სადაც მეცნიერი ჩერდება როგორც საეკლესიო, ისე სამხედრო რეფორმებზე. აკად. ს. ჯანაშია აღნიშნავს: „ძველი ფეოდალური რაზმების გაძლიერებასთან ერთად დაწესებულ იქნა ლაშქრის ახალი სახეები: ქირის ჯარი ყივჩაყებისა, რომელნიც ჩრდილო კავკასიიდან იქნენ გადმოსახლებულნი საქართველოში და რომელნიც მეფეს 40.000 მეომარს აძლევდნენ, და სპეციალური სამეფო გვარდია („მონა სპა“) ხუთი ათასი კაცისაგან შემდგარი“⁴. ე. ი. ს. ჯანაშია მიიჩნევს, რომ ყივჩაყების ჯარი „ქირით იყო“ მოყვანილი. ეს მოსაზრება ჩვენ სავსებით მართებულად არ მიგვაჩნია. XII საუკუნის პირველი მეოთხედის საქართველოში დაქირავებული ჯარიც იყო, მაგრამ იგი ყივჩაყებისაგან როდი შედგებოდა. ამ საკითხზე ჩვენ ქვემოთ შევჩერდებით საგანგებოდ.

აკად. ს. ჯანაშიას ეკუთვნის 1946 წელს ივ. ჯავახიშვილთან და ნ. ბერძენიშვილთან ერთად შედგენილი, „საქართველოს ის-

¹ იბ. Джанашия С., Предисловие к роману К. Гамсахурдия „Давид Строитель“, М., 1945 г., გვ. გვ. 354—355.

² ს. ჯანაშია, შრომები II, თბ., 1952, გვ. გვ. 412—433.

³ იქვე, გვ. 426.

ტორიის“ სახელმძღვანელოს საგანგებო პარაგრაფი—„ქართული ფეოდალური მონარქიის განვითარება დავით მესამის დროიდან დავით მეოთხემდე“¹, სადაც იგი ერთხელ კიდევ ხაზს უსვამს იმ გარემოებას, რომ „დავით მეოთხის, აღმაშენებლის, სახელმწიფოებრივმა რეფორმებმა დააგვირგვინა ქართული ფეოდალური სახელმწიფოებრიობის ხანგრძლივი განვითარება დაქსაქსული სამთავროებიდან, ამ „ხანევარ-სახელმწიფოებიდან“ მოყოლებული — ვიდრე ცენტრალიზებულ მონარქიამდე თვითმპყრობელი მეფის მეთაურობით“².

ასე რომ, XII საუკუნის პირველი მეოთხედის საქართველოს სახელმწიფოებრივი რეფორმების შესწავლისას აკად. ს. ჯანაშიას ნაშრომები აუცილებლად უნდა იქნას გათვალისწინებული.

დავით აღმაშენებლის მიერ ჩატარებული რეფორმების მნიშვნელობის შეფასებისათვის მეტად საყურადღებოა აკად. ნ. ბერძენიშვილის გამოკვლევა სავაზიროს ინსტიტუტზე. კერძოდ, დავით აღმაშენებლის დროს შემოღებულ ჭკონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის თანამდებობაზე, რომელიც XII საუკუნის პირველი მეოთხედის საეკლესიო რეფორმის ერთ-ერთ ნაწილს შეადგენს. ჭკონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის ინსტიტუტის წარმოშობისა და მისი არსის საკითხი თავის დროზე აკად. ივ. ჯავახიშვილმა შეისწავლა³. ხოლო აკად. ნ. ბერძენიშვილმა საგანგებოდ გამოიკვლია ამ ინსტიტუტის არსი და მნიშვნელობა⁴.

აკად. ნ. ბერძენიშვილმა გაარკვია, რომ ჭკონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის ინსტიტუტი ჩამოყალიბდა ფეოდალური საქართველოს საზოგადოებრივი განვითარების გარკვეულ საფეხურზე, რომ „ეს „ხელი“ ბატონყმური ურთიერთობის გამარჯ-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ს. ჯანაშია, ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორია, თბ., 1946, გვ. გვ. 189—197.

იქვე, გვ. 189.

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, II, ნაკ. I.

⁴ ნ. ბერძენიშვილი, სავაზირო ფეოდალურ საქართველოში, ენიშის მოამბე, V—VI, თბ., 1940, გვ. გვ. 391—412.

ვების მწვავე პროცესთან დაკავშირებული კლასთა ბრძოლის უშუალო ნაყოფია“.

დავით აღმაშენებლის სახელმწიფოებრივი რეფორმების არსის სრულყოფილი შესწავლისათვის, რა თქმა უნდა, უდიდესი მნიშვნელობა აქვს ზემოაღნიშნული ინსტიტუტის საფუძვლიან ისტორიულ შესწავლას.

აკად. ნ. ბერძენიშვილი არის ავტორი „საქართველოს ისტორიის“ (1958 წ. გამოცემა) იმ ნაწილისა, რომელიც XII საუკუნის პირველი მეოთხედის საქართველოს სახელმწიფოებრივ რეფორმებს ეხება¹.

დავით აღმაშენებლის ეპოქას, თვით დავითის მოღვაწეობის ისტორიას, სპეციალური ნაშრომი უძღვნა პროფესორმა აბ. კიკვიძემ. მის მიერ 1942 წელს გამოცემული წიგნი „დავით აღმაშენებელი“², ფართო მკითხველი საზოგადოებისათვის არის ნავარაუდევო. მასში გათვალისწინებულია ჩვენი ისტორიოგრაფიის წინადროინდელი მიღწევები.

დავით აღმაშენებლის მოღვაწეობა პოპულარული სახით აქვს გადმოცემული სერგი მაკალათიას წიგნში „დავით აღმაშენებელი“³.

ფეოდალური საქართველოს ისტორიის წამყვან პრობლემას, შუა საუკუნეების ქალაქების ერთ-ერთ მნიშვნელოვან საკითხს — კერძოდ XI—XII საუკუნეების თბილისში საქალაქო კომუნის არსებობას — მიუძღვნა პროფ. შ. მესხიამ თავისი ნაშრომი „საქალაქო კომუნა შუა საუკუნეების თბილისში“, სადაც იგი ეხება დავით აღმაშენებლის რეფორმებს და ხაზს უსვამს მათ მნიშვნელობას ქალაქების დაწინაურების საქმეში⁴.

პროფ. შ. მესხია სავესებით მართებულად მიუთითებს, რომ დავით აღმაშენებლის ის ღონისძიებები, რომლებიც ქართულ ფეოდალურ ისტორიოგრაფიაში საქართველოს „ქალაქების

¹ ნ. ბერძენიშვილი, ვ. დონდუა, მ. ღუმბაძე და სხვ., საქართველოს ისტორია, 1., თბ., 1958, გვ. გვ. 154—170.

² აბ. კიკვიძე, დავით აღმაშენებელი, თბ., 1942 წ.

³ სერგი მაკალათია, დავით აღმაშენებელი, თბ., 1944 წ.

⁴ შ. მესხია, საქალაქო კომუნა შუა საუკუნეების თბილისში, თბ., 1962 წ.

განთავისუფლებად“ არის გამოცხადებული, არსებითად იყო ბრძოლა მათ დასამორჩილებლად, შემოსაერთებლად¹.

ჩვენს აუცილებელ მოვალეობად მიგვაჩნია აღვნიშნოთ, რომ პერიოდიკაში არაერთი ცალკეული წერილია გამოქვეყნებული ამ საკითხზე, მაგრამ მათ არ ვეხებით. ამას გარდა, არ შეიძლება არ ვთქვათ, რომ დასახელებული ზოგადი ხასიათის ნაშრომები საგანგებოდ არ იხილავენ რეფორმებს. საბჭოთა ისტორიოგრაფიაში არ მოგვეპოვება მონოგრაფია დავით აღმაშენებელზე. ასეთი მონოგრაფიის შექმნის საჭიროება კიდევ უფრო ხანია არსებობს.

ჩვენს მიერ ზემოგანხილული და ჩამოთვლილი ლიტერატურის არსებობის მიუხედავად, XII საუკუნის პირველი მეოთხედის საქართველოს სახელმწიფოებრივი რეფორმები კვლავ შესწავლის საგნად რჩება. წინამდებარე ნაშრომი აღნიშნული საკითხის შესწავლის ცდას წარმოადგენს.

¹ შ. შესხია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 84.

საქართველო XI საუკუნის დასაწყისიდან 80-იან წლებამდე

XI საუკუნიდან საქართველოში დაიწყო განვითარებული ფეოდალიზმის ხანა. პოლიტიკური განვითარების თვალსაზრისით ფეოდალური ურთიერთობის ეს საფეხური იმაში გამოიხატა, რომ ჩამოყალიბდა ახალი სოციალურ-ეკონომიური ვითარების შესაფერისად გაერთიანებული საქართველოს ფეოდალური სახელმწიფო¹.

საქართველოს პოლიტიკურ განვითარებას მოწინააღმდეგენიც ჰყავდა. ესენი იყვნენ დიდაზნაურთა ერთი ნაწილი და საქართველოს ეკლესიის რეაქციული ფრთა, რომელსაც ზურგს უმაგრებდნენ უცხოელი დამპყრობლები (ბიზანტია, თურქ-სელჩუკები). პირველს (დიდაზნაურებს, სამღვდელოების ერთ ნაწილს) თავიანთი გავლენისა და მდგომარეობის დაკარგვა და შეზღუდვა აწუხებდათ, ხოლო მეორეს — (ბიზანტიას, თურქ-სელჩუკებს) საქართველოს გაერთიანება-გაძლიერება.

მეფესა და დიდგვარიანებს შორის უთანხმოებამ ჯერ კიდევ გაერთიანებული საქართველოს პირველი მეფის — ბაგრატ მესამის (1075—1014 წწ.) — დროს იჩინა თავი. მას წინააღმდეგობას უწევდა თრიალეთის პატრონი რატი ბაღვაში. ბაგრატ მესამის მიერ სწორად წარმართული საშინაო და საგარეო პოლიტიკის შედეგად საქართველოს სამეფოს ტერიტორია იზრდებოდა. ამასთანავე ბიზანტიის გავლენა საქართველოზე თანდათან სუსტდებოდა. ბიზანტიასთან ურთიერთობის გამწვავე-

¹ ნ. ბერძენიშვილი, ე. დონდუა, მ. დუმბაძე და სხვ., საქართველოს ისტორია, I, თბ., 1958, გვ. 138.

ბას ადგილი ჰქონდა გიორგი პირველისა (1014—1027 წწ.) და ბაგრატ მეოთხის (1028—1072 წწ.) მეფობის დროსაც. ბიზანტია ყოველ ღონეს ხმარობდა, რომ კვლავ დიდი გავლენა ჰქონოდა ამიერკავკასიის ქვეყნებზე. იგი ქართველი მეფის ორგული დიდებულების მიმხრობას ცდილობდა. როგორც ცნობილია, გიორგი პირველის გარდაცვალების შემდეგ, 1027 წელს გამეფდა მისი მცირეწლოვანი შვილი ბაგრათი. „მატიანე ქართლისაჲს“ ავტორი აღნიშნავს, რომ „მასვე ჟამსა (ე. ი. ბაგრატის გამეფებისთანავე — რ. მ.) წარვიდეს აზნაურნი ტაოელნი საბერძნეთს: ვაჩე კარიქის-ძე და ბანელი ეპისკოპოსი იოვანე, და მათ თანა სიმრავლე აზნაურთა ტაოელთა“¹. კონსტანტინე კეისრიასათვის ეს, რა თქმა უნდა, გასახარელი იყო და მანაც „მოქცევასა ოდენ წელიწდისასა გამოგზავნა პარიკმანოზი ლაშქრითა ურიცხვთა მოვიდა და ჩამოდგა, და მოაოკრნა იგივე ქუეყანანი, რომლენი ბასილი მეფისა მოეოკრნეს“...².

ბიზანტია ყოველგვარ ხერხს მიმართავდა, რომ საქართველოს „ცისხე შიგნიდან გაეტეხა“. მან ნაწილობრივ შეძლო კიდევ „წვრილი ერის“ თვალში თავისი მძარცველური პოლიტიკა გაემართლებინა. კერძოდ, ბიზანტიის მთავრობამ თავის ჯარს გამოატანა ტატიის მაძიებელი დემეტრე გიორგის ძე. ეს უკანასკნელი საქართველოდან გაქცეულიყო და ზერძენებს შეჰკედლებოდა. სამხრეთ საქართველოს ზეგრა დიდი აზნაური მიემხრო დემეტრეს. საქართველოს მეფის წინააღმდეგ ბრძოლა კლდეკარის ერისთავის ლიპარიტის მეთაურობით წარმოებდა. ბაგრატ მეოთხე მტერთან მორიგდა: ლიპარიტს ქართლის ერისთავობა უწყალობა, ზერძენთა ჯარი და დემეტრე უფლისწული კი იძულებულნი გახდნენ უკან გაბრუნებულიყვნენ. საქართველოს ურთიერთობა ბიზანტიასთან ისე გართულდა და გამწვავდა, რომ ბაგრატ მეოთხე არა თუ ემორჩილებოდა კეისარს, არამედ სერიოზულ მეტოქეობასაც უწევდა მას. ბაგრატმა ლიპარიტის დამორჩილებაც მოახერხა. მისი გამთავრებით უკმაყოფილო მესხმა აზნაურებმა 1058 წელს შეიპყრეს ეს ურჩი ფეოდალი და მეფეს მიჰგვარეს. მეფემ იგი ბერად აღკვე-

¹ ქართლის ცხოვრება, გვ. 291.

² იქვე, გვ. გვ. 291—292.

ცა. ეს ფაქტი ბიზანტიის პოლიტიკის მარცხი იყო, აღმოსავლეთ საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანების საქმეში კი წინ გადადგმული ნაბიჯი.

XI საუკუნის 60—70-იან წლებში საგარეო პოლიტიკური ვითარება ერთგვარად გართულდა. მიზეზი თურქული მოდგმის ტომების, სელჩუკების გამოჩენა იყო¹.

სულთანმა ალფ-არსლანმა² (1063—1072 წწ.) არა ერთგზის დალაშქრა საქართველო (1065 წ., 1068 წ.). ქართველები ბაგრატ მეფის მეთაურობით მხნედ ებრძოდნენ მომხდურ მტერს და ცდილობდნენ, რომ თურქ-სელჩუკებს ქართულ მიწაზე ფეხი არ მოეკიდებინათ. ალფ-არსლანი შეცვალა მალიქ-შაჰმა (1072—1092 წწ.), რომელმაც კიდევ უფრო გააფართოვა „დიდ სელჩუკთა სახელმწიფო“. იგი თავმომწონედ აცხადებდა: შუა აზიიდან წამოსულმა ცხენი ხმელთაშუა ზღვის წყლებში შევრყვანო³.

თურქ-სელჩუკების შემოსევები უდიდეს ზიანს აყენებდა დაპყრობილ ქვეყნებს. მას შემდეგ, რაც ისინი საქართველოში შემოიჭრნენ, „გამრავლდა შიში და ქირი მათგან ჩუენ ზედა. რამეთუ იწყეს მიერიტგან რბეიად ტყუენვად და მოოხრებად, წუად, სრვად და ტყუეობად ჩუენ ქრისტიანეთა“⁴.

საქართველოს ეკონომიკისათვის დამანგრეველი იყო ე. წ.

¹ თურქ-სელჩუკების შემოსევები XI საუკუნის 30-იან წლებში დაიწყო. ისინი სწრაფად მოედნენ ქვეყნის ყველა მხარეს, დაემუქრნენ ირანს, ბიზანტიას და კავკასიას. თურქ-სელჩუკთა ბატონობა მასლობელი აღმოსავლეთის კულტურული ხალხებისთვის უფრო საშიში და დამღუპელი იყო, ვიდრე არაბთა ბატონობა (ეს მათი ეკონომიური და კულტურული ჩამორჩენილობით იყო გამოწვეული). სელჩუკთა მონარქობამ თავისი დიდი დასავა არა მარტო წინა აზიისა და კავკასიის ქვეყნებს, არამედ გავლენა იქონია ეგვიპტეზე, ბიზანტიაზე, სამხრეთ-აღმოსავლეთ ევროპაზე, ხოლო ჯვაროსნული ლაშქრობების დროს მთელს დასავლეთ ევროპაზე.

² ალფ-არსლანი „დიდ სელჩუკთა“ სახელმწიფოს დამაარსებლის თოღრულ-ბეგის (1038—1063 წწ) მემკვიდრე და საქმის გამგრძელებელი იყო.

³ ნარკვევები მასლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან, ვ. ნ. გაბაშვილის რედაქციით, თბ., 1957, გვ. 124.

⁴ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. გვ. 318—319.

„დიდი თურქობა“, რომელიც XI საუკუნის 80-იან წლებში დაიწყო. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი გულისტკივილით აღნიშნავს: „ქრონიკონი იყო სამასი“ (ე. ი. 1080 წ.), როცა თურქთა ბრბოები „მოეფინნეს პირსა ყოვლისა ქუეყანისასა. ვითარცა მკალნი... მოიხრა და ტყუე იქმნა ამათ ქუეყანათა მკვდრი ყოველი“ ¹.

„ხოლო საქურქლენი. განაგრძობს ისტორიკოსი. — დიდნი და სამსახურებელნი სამეფოთა ტაბლათანი, ოქროსა დვერცხლისანი, ბაგრატიულნი სასმურნი და სამწდენი პატიოსანნი, კარავნი სამეფონი და ყოველთა დიდებულთანი აიხუნეს იავარად...“ ².

იმავე ისტორიკოსის ცნობით თურქ-სელჩუკებმა „ერთსა დღესა დაწუეს ქუთათისი, და არტანუჯი, და უდაბნონი კლარჯეთისანი“ ³. ასეთი უბედურება, ისტორიკოსის სიტყვით, არასდროს უნახავს საქართველოს: „არა იყო მათ ჟამთა შინა თევზ და მკა; მოოკრდა ქუეყანა და ტყედ გარდაიქცა, და ნაცვლად კაცთა მკეცნი და ნადირნი ველისანი დაემკვდრნეს მას შინა. და იყო ჰირი მოუთმენელი ყოველთა ზედა მკვდრთა ქუეყანისათა. შეუსწორებელი და აღმატებული ოდესვე ყოფილთა სმენილთა და გარდასრულთა ოკრებათასა“ ⁴.

თურქები არსებითად განსხვავდებოდნენ სხვა დამპყრობლებისაგან (ბიზანტია, არაბეთი). ისინი მომთაბარეები იყვნენ და ამიტომ დაპყრობილ ადგილებზე სახლდებოდნენ. ეს კი თავის მხრივ ხელს უშლიდა ფეოდალური მეურნეობის განვითარებას, მას საფუძველს (მიწას) აცლიდა და ერთიანად გადაშენების საფრთხეს უქმნიდა ⁵.

მიუხედავად დიდი მოძალებისა, თურქ-სელჩუკებმა ვერ შეძლეს საქართველოს დამოუკიდებლობის მოსპობა. ქართველ-

¹ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 319.

² იქვე.

³ იქვე.

⁴ იქვე, გვ. 320.

⁵ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს რუსეთთან შეერთების ისტორიკული მნიშვნელობისათვის, მნათობი № 6, 1954, გვ. 123.

მა ხალხმა, თუმცა დიდი დანაკარგებით, მაგრამ მაინც „შეინარჩუნა სახელმწიფოებრივი ორგანიზაცია“¹.

მძიმე პოლიტიკურ მდგომარეობაში იყო მოქცეული მეზობელი სომხეთიც — პოლიტიკურმა ერთეულებმა, გარდა ზოგიერთი გამონაკლისისა, დამოუკიდებლობა დაკარგეს და თურქ-სელჩუკთა მბრძანებლობის ქვეშ მოექცნენ.

სელჩუკებმა დიდად დააზარალეს აზერბაიჯანის მოსახლე-

XI საუკუნის 80-იან წლებში მათ საბოლოოდ დაიპყრეს ყოფილი ალბანეთის მიწა-წყალი. ამასთანავე განძაში მუდმივად ჩააყენეს 48 ათასი მოლაშქრე. რომელთა შენახვა არანის მოსახლეობას დააკისრეს, საქართველოს მეზობლად მდებარე სარგანი კი აიძულეს ერთდროულად 70 ათასი ღინარი გადაეხადა სელჩუკთა სასარგებლოდ. შემდეგ კი ყოველწლიურად ხარკის სახით სულთნისათვის 40 ათასი ღინარი უნდა ეძლია².

XIII საუკუნის მოღვაწე ნესევი გადმოგვცემს, რომ მელიქ-შაჰის მიერ გაგზავნილი თურქები 1085 წელს არანსა და მულანში ისე „გავრცელდნენ, როგორც კალაი“. იგივეს აღნიშნავს არაბი გეოგრაფი იაყუთ-ქამევი (1178 — 1229 წწ.). თურქ-სელჩუკებმა ოფიციალურ რელიგიად სუნიტური მიმართულება აირჩიეს და დააჩქარეს აზერბაიჯანის იმ მოსახლეობის გამაჰმადიანება, რომელსაც ჯერ კიდევ შემოენახა ქრისტიანობა³.

როგორც აღვნიშნეთ, საქართველომ დამოუკიდებლობა შეინარჩუნა. მაგრამ გიორგი მეორე (1072 — 1089 წწ.) სულთნის სასარგებლოდ ყოველწლიურად ხარკს მაინც რხდიდა. თანაც მეფე სულთანს ეახლა და მორჩილება გამოუცხადა. ამის შესდეგ მოსალოდნელი იყო მშვიდობიანობა, მაგრამ პირიქითსდებოდა. საქართველოში მომთაბარე თურქების რიცხვი ყოველწლიურად მატულობდა და მათი თვითნებობაც იზრდებოდა. შევიწროებას განსაკუთრებით აღმოსავლეთისა და სამხრეთ საქართველოს მოსახლეობა განიცდიდა. ქართველ მოსახლეობას

¹ ნ. ბერბენიშვილი, საქართველოს რუსეთთან შეერთების ისტორიული მნიშვნელობისათვის, გვ. 123

² История Азербайджана, Баку, 1955, გვ. გვ. 139—141.

³ ე. კოპალიანი, აზერბაიჯანის ხალხთა ერთიკრთობის წარსულიდან. 1962, გვ. გვ. 175—176. История Азербайджана, იქვე.

გადაშენება ემუქრებოდა. მისი სამეურნეო ფართობი მტრის ხელში იყო. საქმე იქამდე მისულა, რომ საქართველოს მეფის ხელისუფლება დასავლეთ საქართველოს ფარგლებს გარეთ საცილობელი გამსდარა¹. ასეთმა საგარეო პოლიტიკურმა მდგომარეობამ დაასუსტა ქვეყნის შინაგანი ძლიერება. მოიშალა ეკონომიკა. სოფლის მეურნეობა და ხელოსნობა-ვაჭრობა (შესაბამისად — სოფლები და ქალაქები) დაქვეითების გზას დაადგა. დასუსტდა სამეფო ხელისუფლება. ორგულებმა შეფეს „აუშალეს ქვეყანა“, ბევრი დიდებული განუდგა კიდეც. გიორგი მეორემ განდგომილები დაიმორჩილა, მაგრამ დასჯის ნაცვლად „წყალობით ფარავდა ორგულებს“. მეფის სისუსტით დიდგვარიანებმა ისარგებლეს — ზოგი თურქებს, ზოგი ბიზანტიელებს მიემხრო და საქართველოს მეფის წინააღმდეგ აღმართეს მახვილი. მათ წინააღმდეგ ბრძოლა სამეფო ხელისუფლების საზიანოდ მთავრდებოდა.

ბაგრატ მეოთხედან მოყოლებული ეკლესია დიდგვარიანთა ბუდედ იქცა და იგი უკვე სახელმწიფოს უპირისპირდებოდა. თვით ეკლესიაში ათასგვარი უსამართლობა ბატონობდა, იყიდებოდა თანამდებობები. სწორედ ამ უმსგავსობის წინააღმდეგ გაილაშქრა გიორგი მთაწმინდელმა, რომელმაც „პირველად ყოვლისა აღლესა მახვილი მსილებისა მეფეთა მიმართ მრავალთა უწყესობათათჳს უშიშად და თვალუხხვად სიბრძნით და გონიერად, რომელ არა ჰყიდეს საეპისკოპოზოთა კაცთა მიმართ უწყესოთა და უსწავლელთა და ყოველითურთ სოფლისა შემსკვალულთა და უწყესობათა და მიმოსლვათა და შინა აღზრდილთა...“

ერთი სიტყვით, XII საუკუნის დასაწყისისათვის საქართველოს საშინაო მდგომარეობა უკიდურესობამდე გაუარესდა. საერთო-სახალხო და სახელმწიფოებრივმა საფრთხემ დამპყრობელთა წინააღმდეგ ბრძოლის საკითხი მოაწვივა.

XI საუკუნის საქართველოს ძალა შესწევდა, რომ თურქთა ურდოებს გამკლავებოდა, მაგრამ საქართველთა მობილიზაცია არ ხერხდებოდა. მეფესთან დაპირისპირებული დიდგვარიანი

¹ ნ. ბერძენიშვილი, ვ. დონდუა და სხვ., საქართველოს ისტორია 83. 149.

აზნაურები არა თუ ერთიანდებოდნენ საერთო მტრის წინააღმდეგ, არამედ, პირიქით, მტერს ეხმარებოდნენ. საქართველოს „ციხე შიგნიდან ტყდებოდა“. თურქებთან ბრძოლა მკიდროდ გადაეხლართა ფეოდალური ქვეყნის კლასობრივსა და შინაკლასობრივ ბრძოლას¹.

თურქთა წინააღმდეგ საბრძოლველად გონიერი ხელმძღვანელი იყო საჭირო. გიორგი მეორე საამისო პირადი ღირსებებით არ იყო დაჯილდოებული. დიდაზნაურთა მოწინააღმდეგე წრის უშუალო ჩარევის შედეგად გიორგი მეორემ, ჯერ კიდევ ახალგაზრდა კაცმა, 1089 წელს სამეფო ტახტი თავის შვილს, თექესმეტი წლის დავითს დაუთმო და სახელმწიფო მოღვაწეობას ჩამოშორდა.

„ამიერითგან იწყეს ნიავეთა ცხოვრებისათა მობერვად და ღრუბელთა მაცხოვარებისათა აღმოჴვრობად, ვინათგან ათორმეტ წელ ამათ თვთო სახეთა ჳირთა განგჳძობითა ბნელსა უჴუნსა შინა იწყო აღმოცისკრებად მზემან ყოველთა მეფობათამან, დიდმან სახელითა და უდიდესმან საქმითა, სახელ-მოდგამმან დავით, ღმრთისა მამისამან, და თვთ სამეოცდამეათურამეტემან შეილმან ამის დავითისმან, დავით“²—ასე აგვიწერს დავით აღმაშენებლის გამეფებას მისი ისტორიკოსი.

მძიმე მემკვიდრეობა ხვდა წილად თექესმეტი წლის დავითს, თურქებისაგან აკლებული და განადგურებული ქვეყანა, მთებში გახიზნული და დამშეული მოსახლეობა, დაცარიელებული ციხე-ქალაქები და სოფლები: „მოოჳრებულ იყო ქართლი და თჳნიერ ციხეთა სადამე არა სადა იყო კაცი სოფელსა შინა, არცარა შენებულობა“.

ქვეყნის მოსაღონიერებლად გადამჴრელი ზომების მიღება იყო საჭირო.

¹ ნ. ბერძენიშვილი, ვ. დონდუა და სხვ., საქართველოს ისტორია, გვ. 160.

² ქართლის ცხოვრება, I თბ., 1955, გვ. გვ. 323—324.

**დავით აღმაშენებლის პირველი ღონისძიებები
სამეფო ხელისუფლების განსამტკიცებლად**

**ა) მეფის ბრძოლა დიდგვაროვან მოწინააღმდეგეებთან
და ქვეყნის შემოგტკიცება**

საქართველოს სამეფო ხელისუფლებას კარგად ჰქონდა აწონდაწონილი XI საუკუნის დასასრულის საქართველოს მდგომარეობა და ითვალისწინებდა კიდევ იმ წინააღმდეგობებს, რომლებიც სამეფო ხელისუფლების განმტკიცებას წინ ელობებოდა. უპირველეს ყოვლისა, ქვეყანა უნდა მოშენებულიყო და მეფეს გაბნეული და დაქსაქსული ქვეშევრდომები შემოეკრიბა. დავით აღმაშენებელმაც ამით დაიწყო: შემოიკრიბა თავისი ერთგულები, რათა მათი მხარდაჭერით წარმატებით წარემართა ქვეყნის საქმეები. საქართველოს სამეფო კარი თავს უყრიდა ერთგულ მხედართა რაზმებს, რომლებიც უმთავრესად ყმა-მოლაშქრეთა და მსახურთა აზნაურთაგან შედგებოდა. ერთგული რაზმებით მეფე თავს ესხმოდა თურქებს და ამით მტრის შიშით მთაში გახიზნულ ქართველ მიწის მეშას ბარად ჩამოსვლის პირობებს უქმნიდა. მეფემ თურქები ქართლიდან თანდათან ააყარა. ეს წვრილი გამარჯვებები ქართველ ხალხში მტრის გარდუვალი დამარცხების აუცილებლობასა და საკუთარი ძალის რწმენას აღვივებდა. ქვეყანა კვლავ დაუბრუნდა სოფლის მეურნეობის ინტენსიურ წარმოებას. ქალაქები აღორძინების გზას დაადგა.

თურქთა ძლიერება სულ უფრო და უფრო შესუსტდა სულთან მალიქშაჰის სიკვდილის შემდეგ (1092 წლიდან). გარეშე მტრის დასუსტებასთან ერთად სახელმწიფოსათვის აღარც შინაური ურჩი აზნაურება წარმოადგენდნენ დიდ საფრთხეს. მე-

ვემ მათ დამორჩილებას მიჰყო ხელი. დავითის ისტორიკოსი სულთან მალიქშაჰის სიკვდილს რატომღაც ლიპარიტის განდგომას უკავშირებს. „მოკუდა სულტანი მალიქ-შა და ლიპარიტ ამირამან იწყო მათვე მამულ-პაპურთა კუალთა სლვა, რამეთუ ზაკვდა წინაშე მისსა მოპოვნებად უსჯულოებისა. დაღათუ ქრისტიანე იყო სახითა, გარნა ორგულება და სიძულელი პატრონთა გუარისაგან მოაქუნდა გონებითა. და ვინათგან გულისხმისყოფა არა ინება კეთილისა, დადგა ყოველსა გზასა არაკეთილსა“¹. დავით აღმაშენებელმა გადაწყვიტა „გაწურთა მისი“ და დაატუსაღა ლიპარიტი. ლიპარიტმა მოინანია ყოველივე მის მიერ ჩადენილი და პატიება სთხოვა მეფეს. დავითმა „მომტკიცებული მრავალთა და მტკიცეთა ფიცთა მიერ და ერთგულობისათჳს ღმრთისა შუამდგომელად მომცემი განუტევა იგი“². დიდსულოვანმა მეფემ ყველა ძველი დიდება დაუტოვა მას („მითვე დიდებითა აღიდა და არა შეუცვალა“). ლიპარიტმა ვერ გაამართლა მეფის იმედი და არც თავისი ფიცი შეასრულა. იგი „ვითარცა ძალლი მიექცა ნათხევარსა და ვითარცა ღორი ინწყუბა სანგორელსა მწვრისასა“³. მეფე დარწმუნდა, რომ ლიპარიტის მორჩულება შეუძლებელი იყო — „რამეთუ კუდი ძაღლისა არა განემართების, არცა კირჩხიბი ქართლად ვალს“⁴. დავით აღმაშენებელმა 1094 წ. შეიპყრო ლიპარიტი და ორი წლის პატიმრობის შემდეგ საბერძნეთს გააძევა, სადაც იგი „განეკუა ცხოვრებასა“.

დავით აღმაშენებელმა კლდეკარის საერისთავო საბოლოოდ გააუქმა: „ესრეთ დასრულდა სახლი ბალვივაშთა, სახლი განმამწარებელთა, რამეთუ სუა უკანასკნელი თალე რისხვისა, სასუმელი ცოდვითა ქუეყანისათა. და აღარავინ დაშთა საყოფელთა მათთა მკვდრი, რამეთუ აღიკსნა უსჯულოება მამათა მათთა წინაშე უფლისა, და მამული მათი აღიღო მეფემან“⁵.

¹ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 325.

² იქვე.

³ იქვე.

⁴ იქვე.

⁵ იქვე, გვ. 326.

როგორც ზემოთ უკვე აღნიშნული იყო, კლდეკარის ერის-
თავეები ძველთაგანვე ებრძოდნენ ქართველ მეფეებს. ვიცით
ისიც, თუ როგორ მოუღო ბოლო ბაგრატ მეოთხემ ლიპარიტ
ერისთავის წინააღმდეგობას. მეფემ იგი ბერად შეაყენა. მაგრამ
ამ გამარჯვებით კლდეკარის ერისთავეები საბოლოოდ არ დამარ-
ცხებულან.

1073 წელს ნინია ქვაბულის ძე, ივანე ლიპარიტის ძე და
ვარდან (სვანთა ერისთავი) განუდგნენ გიორგი მეორეს და ქვე-
ყანა აუშალეს.

გიორგი მეორემ მართალია გამდგარნი დაიმორჩილა, მაგ-
რამ „სიკეთითა სიბრძნითა“ დასჯის ნაცვლად ივანე ლიპარი-
ტის ძეს სამშვილდე უბოძა, ხოლო მის შვილს ლიპარიტს რუს-
თავის ნაცვლად, რომელიც მეფემ კახელებს მისცა, ლოწობანი
უწყალობა; სხვა განდგომილებიც უხვად დაასაჩუქრა.

მალე ივანე ლიპარიტის ძე კვლავ არაერთგზის განუდგა
მეფეს, მაგრამ მისი საბოლოო დამორჩილება ვერ იქნა და ვერ
მოხერხდა.

ახლა კი დავით აღმაშენებელმა უკვე საბოლოოდ გააუქმა
კლდეკარის საერისთავო და თავის ერთიან სამფლობელოს
შემოუერთა. ამიერიდან საქართველოს ამ მხრიდან საფრთხე
ალარ ემუქრებოდა. სწორედ ამიტომ ჰქონდა უდიდესი მნიშე-
ნელობა დავით აღმაშენებლის მიერ გადადგმულ ამ ნაბიჯს.

მეფის მოწინააღმდეგე საერისთავოების გაუქმება ქვეყნის
გაძლიერებას უწყობდა ხელს. წყაროებიდან ირკვევა, რომ
დავით აღმაშენებელს განდგომია ფეოდალი ძაგანი, რომელსაც
თავი შიო-მღვიმის მონასტრისათვის შეუფარებია. მეფის მომხ-
რე პირებს ძაგანი შეუპყრიათ და მეფისათვის მიუგვრიათ, მარ-
თალია, დავით აღმაშენებელი ყოველთვის მარჯვედ უმკლავდე-
ბოდა ურჩ ფეოდალებს, მაგრამ ისიც ფაქტია, რომ მეფე
ქვეყნის შინაგანი მშვიდობის დაცვას დაძაბული ბრძოლით
ახერხებდა¹.

დავით აღმაშენებელი თავდაუზოგავად ზრუნავდა ქვეყნის
მოშენებაზე. მისმა აღმშენებლობითმა საქმიანობამ თავისი ნა-

¹ თ. ჟორდანი, ისტორიული საბუთები შიო-მღვიმის მონასტრისა,
33. გვ. 13—16.

ყოფი გამოიღო: „მოეშენა ქუეყანა ქართლისა, განძლიერდა დავით და განამრავლნა სპანი. და არღარა მისცა სულტანსა ხარაჯა, და თურქნი ვერღარა დაიზამთრებდეს ქართლს“¹.

მეტად საინტერესო კონცეფცია აქვს დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსს თურქების დასუსტებისა და ამასთან დაკავშირებით საქართველოს გაძლიერების მიზნებზე. „ამას ჟამსა, — გადმოგვცემს მემკთიანე, — გამოვიდეს ფრანგნი, აღილეს იერუსალემი და ანტიოქია, და შეწევნითა ღმრთისათა მოეშენა ქუეყანა ქართლისა“². აქ ბუნებრივია, ისტორიკოსი ხაზს უსვამს მაჰმადიანთა სიძლიერის დაცემას აღმოსავლეთში გვაროსნული ლაშქრობების დროს, რამაც რასაკვირველია, თავისი დაღი დაასვა თურქ-სელჩუკებსაც. კერძოდ, ეს ლაშქრობები სამეფოს დასავლეთ ნაწილში მცხოვრებ სელჩუკებს შეესო. ისტორიკოსი მართებულად ამახვილებს ყურადღებას თურქების ძლიერების დაცემის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ფაქტორზე (გვაროსნული ლაშქრობა), მაგრამ საქართველოსათვის გადამწყვეტი გვაროსანთა ლაშქრობა კი არ იყო, არამედ „ღ-ღ სელჩუკთა“ სახელმწიფოს ფეოდალური დაშლა, რომელსაც თან დაერთო სახელმწიფოში მდგომარეობის გართულება. (ნიზამ-ულ-მულქის მკვლელობა, სულთნის საიდუმლოებით მოცული სიკვდილი, გლეხთა აჯანყებები და სხვა) ³.

ქართველი ხალხის მიერ თურქებზე მოპოვებულმა წვრილ-წვრილმა გამარჯვებებმა, აგრეთვე საერთაშორისო მდგომარეობის გაუმჯობესებამ (გვაროსნებმა იერუსალიმი აიღეს. რამაც თურქების ძლიერება შეარყია), დავით აღმაშენებელს საშუალება მისცა 1097 წლიდან თურქებისათვის ხარკის გადახდა შეეწყვიტა. აქედან იწყება დავით აღმაშენებლის მეფობის მეორე პერიოდი. ამ დროიდან საქართველომ მარტო თურქთა ხარაჯობას კი არ დააღწია თავი, არამედ მათი დაუპატიჟებელი სტუმრობისაგანაც განთავისუფლდა („თურქნი ვერღარა დაიზამთრებდეს ქართლს“).

თურქთა თვითნებობის ალაგმვის შემდეგ სამეფო ხელი-

¹ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 326.

² იქვე, გვ. გვ. 325—326.

³ ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან, გვ. 134

სუფლებამ საქართველოს გაერთიანების დასრულებაზე დაიწყო ფიქრი და ზრუნვა. ამ დროისათვის კახეთი და თბილისი ჯერ კიდევ არ იყო შემოერთებული. დავით აღმაშენებელმა საქმე კახეთით დაიწყო — „მოსცა ჟამი ღმერთმან მეფესა დავითსა და წარულო კვრიკეს (კახეთის მეფე — რ. მ.) ციხე ზედაზადენი. ქრონიკონი იყო სამას ოცდასამი (ე. ი. 1101 წ. რ. მ.)“¹ — ერთი წლის შემდეგ გარდაიცვალა კახეთის მეფე კვირიკე და მისი ადგილი დაიკავა აღსართანმა, რომელსაც, ისტორიკოსის სიტყვით, „არა რა ჰქონდეს ნიჭნი მეფობისანი, რამეთუ იყო ცუნდრუკი რამე, უსჯულო და უმეცრად უსამართლო“². ასეთ შემთხვევაში დავით აღმაშენებლისათვის, რა თქმა უნდა, კახეთის დაპყრობა სირთულეს აღარ წარმოადგენდა, მით უმეტეს, რომ ამ დროს ჰერეთ-კახეთში ბევრი იყო ისეთი, ვინც საქართველოს პოლიტიკურ გაერთიანებას მხარს უჭერდა. დავით აღმაშენებელმა მომხრეები ჰერეთ-კახეთის აზნაურთა შორისაც გაიჩინა. სწორედ ამ უკანასკნელთა წარმომადგენლებმა ქავთარმა და მისმა დისწულებმა არიშიანმა და ბარამმა 1104 წელს შეიპყრეს და დავით აღმაშენებელს მიჰგვარეს ჰერეთ-კახეთის მეფე აღსართანი. ამის შემდეგ „აღიხუნა მეფემან ჰერეთი და კახეთი“. თურქეთისათვის მოხარკე კახეთისა და ჰერეთის დაკარგვა მნიშვნელოვანი დანაკლისი იყო და ამიტომ სულთნის დიდმოხელემ, განძის ათაბაგმა, საქართველოს მეფის ჰერეთ-კახეთიდან გასადევნად სასწრაფოდ გამოილაშქრა. დავით აღმაშენებელი მტერს მომზადებული დახვდა. 1104 წელს ომი ერწუხს მოხდა: „ერწუხს ქმნნა (დავით აღმაშენებელმა — რ. მ.) წყობანი დიდნი და კმა-გასმენილი იგი დიდი ძლევა. რომელ მცირედითა ლაშქრითა და განწირულითა ერითა დუკოცნა სულტანისა იგი ურიცხუნი სპანი, ათაბაგი განძისა და უმრავლესი კახთა და ქუეყანისა ერი, მტერთავე თანა გარემოდგომილი ჩუენდა“³. ამ ომში დავით აღმაშენებელს გასათუარი ვაჟკაცობა გამოუჩენია. ამით აღფრთოვანებული მემკვიდრე წერს: „უპირატეს ყოველთასა თვთ წინა უვიდოდა, და ვითა.

¹ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 326.

² იქვე.

³ იქვე, გვ. 328.

ლოში შეუზახებდა კმითა მალღობა, და ვითა გრიგალი მი-და-
შო იქცეოდა; და თვთ გოლიათებრ მიმართებდა და მკლავითა
მტკიცითა დაამკობდა ახოვანთა, სრვიდა და დასცემდა წინა
დამთხუეულთა ყოველთა, ვიდრემდის ფრიადისა ცემისაგან არა
თუ ვითარცა ჭუელსა დავითს ელიაზარის კელი კრმლისა ვადა-
სა ოდენ დაეწება, არამედ კრმლით მისით უკომდინარითა
სისხლითა წელნი აღსავსე ესხნეს¹ და სხვ.

ამრიგად, დავით აღმაშენებელმა დაიპყრო ჰერეთი და კა-
ხეთი.

როგორც დავინახეთ, დავით აღმაშენებელმა თავისი მე-
ფობის დასაწყისში მეტად ქმედითი ღონისძიებანი გაატარა.

საქართველოს სამეფო კარის პოლიტიკა იქით იყო მიმარ-
თული, რომ დაებრუნებინა ჯერ კიდევ საქართველოსთან შემო-
უერთებული მხარეები: ქალაქი თბილისი, რუსთავი, „სომხითი
ყოველი“, სამშვილდე, აგარანი, რომელნიც თურქებმა ჰქონ-
დათ მიტაცებული.

შემოჩამოთვლილი ღონისძიებების გატარების შემდეგ
დღის წესრიგში დგებოდა საქართველოს ეკლესიის საკითხი.
ქვეყანაში შექმნილი მდგომარეობისა, აგრეთვე სასულიერო
პირების თავგასულობისა და თვით ეკლესიის სახელმწიფოს-
თან დაპირისპირების გამო, აუცილებელი იყო ღონისძიებების
გატარება სასულიერო სფეროშიაც. საქართველოს სამეფო ამ
საქმესაც მთელი გულისყურით მოეკიდა.

ბ) სამეცლესიო რეფორმა

როგორც ყოველ ფეოდალურ სახელმწიფოში, საქართვე-
ლოშიაც ეკლესია, თავისი მრავალრიცხოვანი მონასტრებით,
მნიშვნელოვან საზოგადოებრივსა და ეკონომიურ ფაქტორს
წარმოადგენდა. შუა საუკუნეების ისტორია „არ იცნობდა იდე-
ოლოგიის სხვა ფორმას, გარდა რელიგიისა და თეოლოგი-
ისა“². საქართველოს ეკლესიაც სწორედ ამ იდეოლოგიის
(კონკრეტულად ქრისტიანული რელიგიის) წარმომადგენლად
და მქადაგებლად გვევლინება. ფეოდალიზმის ეპოქაში რელი-

¹ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 329.

² ფრ. ენგელსი. ლუდვიგ ფოიერბახი, 1932 წ., გვ. 32.

ვიამ დაიმორჩილა საზოგადოებრივი ცნობიერების სხვა ფორმები. „ეკლესია, მისი ფეოდალური მიწათმფლობელობით, აზორციელებდა რეალურ კავშირს სხვადასხვა ქვეყანას შორის; ეკლესიის ფეოდალური ორგანიზაცია რელიგიით აკურთხებდა საერთო ფეოდალურ სახელმწიფო წყობილებას“¹.

შუა საუკუნეების საქართველოში ეკლესია მანკილ ფეოდალურ ორგანიზაციას წარმოადგენდა. განსაკუთრებით გაიზარდა და გაძლიერდა იგი XI საუკუნეში, როცა მის ხელში დიდძალმა მამულებმა მოიყარა თავი. უფრო მეტიც, ეკლესიამ შეუვალობა მოიპოვა და სახელმწიფოში ერთგვარ სახელმწიფოდ იქცა.

საეკლესიო ხელისუფლების საფუძველს შემამულეობა შეადგენდა. XII საუკუნის საქართველოს ეკლესიაში წოდებრიობა მთელი სიგრძე-სიგანით იყო გაბატონებული. მაღალ საეკლესიო თანამდებობებზე მხოლოდ დიდგვარიანებს ნიშნავდნენ. რაკი ღირსებას ყურადღება არ ექცეოდა, მაღალ სასულიერო თანამდებობებზე, ბუნებრივია, არაკეთილსინდისიერი, შემთხვევითი პირები ხვდებოდნენ. ეს შეუმჩნეველი არ დარჩენიათ თანამედროვეებსაც. „წმიდანი ეკლესიანი, სახლი ღმრთისანი, ქუაბ ავაზაკთა ქმნილ იყვნეს, და უღირსთა და უწესთა მამულობით უფროს ვიდრე ღირსებით დაეპყრნეს უფროსნი საეპისკოპოსონი, ვითარცა ავაზაკთა, და მათნივე მსგავსნი ხუცესნი და ქორეპისკოპოსნი დაედგინნეს, რომელნი ნაცვლად სჯულთა საღმრთოთა უსჯულოებასა აწუროთაღეს მათ ქუეშეთა ყოველთა. და თვთ სახლით უფლისათ და მღდელთაგან გამოვიდოდა ყოველი უსჯულოება და ცოდვა...“². დავითის ისტორიკოსი ხაზს უსვამს, რომ „მამულობით უფროს ვიდრე ღირსებით“ იყვნენ დაწინაურებულნი სასულიერო თანამდებობებზე. იგივეს ადასტურებს რუის-უტბნისის კრების „ძეგლისწერაც“. ეკლესიის დამოუკიდებლად არსებობა სახელმწიფოს არსებობისათვის რომ საზიანო იყო, არაერთგზის გამომედავნდა. ეკლესიის ცალკეული დაწესებულებები მეფის ხელისუფლების წინააღმდეგ გამოსული ერისთავების დაცვას და შეფა-

¹ Марке К. и Бугеале Ф., Соч., т. XVI, ч. I. 1937, გვ. 295.

² ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 327.

რებას კისრულობდნენ. ამას ეკლესია აკეთებდა, ერთი მხრივ, იმისათვის, რომ თავისი პრიორიტეტი დაემტკიცებინა სახელმწიფო ხელისუფლების წინაშე, ხოლო, მეორეს მხრივ, იმისათვის, რომ თვით ეს ფეოდალები, რომლებიც მეფეს ეურჩებოდნენ და ცენტრალურ ხელისუფლებას უპირისპირდებოდნენ, მათივე ნათესავები იყვნენ (ისინი ზომ სწორედ ამ დიდგვაროვნობის ნიშნით იყვნენ დაწინაურებულნი). ეკლესია ხელსაც კი უმართავდა დამოუკიდებლობის მოსურნე ფეოდალებს მათ სამფლობელოებში „მეფეებად“ კურთხევის საქმეში.

სამღვდელოების გადაგვარებაზე, მართლმადიდებლობის შერყევაზე XII საუკუნის პირველი მეოთხედის საქართველოში ხაზგასმით მიუთითებს პლატონ იოსელიანი:

„В то время до того умножилось число еретиков Несториан и Акефалов, что вся Азия была ими как бы наводнена. Они распространяли ложное учение посредством бесчисленных инок, которые скитаясь по Грузии возмущали слабых в вере“¹.

სამღვდელოება გადაგვარების გზაზე მხოლოდ XII საუკუნის პირველ მეოთხედში არ დამდგარა. ეს პროცესი გაერთიანებული საქართველოს არსებობის მთელ მანძილზე მიმდინარეობდა. უკანონობა ეკლესიაში, საეკლესიო თანამდებობების ყიდვა-გაყიდვა იმდენად ძლიერი იყო XI საუკუნის შუაწლების საქართველოში (განსაკუთრებით ბაგრატ მეოთხის დროს — 1027 — 1072 წწ.), რომ მას პროგრესულ საეკლესიო მოღვაწეთა განსაკუთრებული ყურადღება მიუქცევია. სამღვდელოების გადაგვარებაში თვით ბაგრატ მეოთხესაც მიუძღოდა ბრალი, რადგან ზოგ შემთხვევაში, სასულიერო თანამდებობებზე უღირსი პირების დანიშვნას თურმე თვითონაც ხელს უწყობდა².

XI საუკუნის 60-იან წლებში გიორგი მთაწმინდელმა სცადა

¹ Иоселиани П., Краткая история Грузинской церкви, С.-Петербург, 1843, гл. гл. 73—74.

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 188.

ეკლესია სწორ გზაზე დაეყენებინა¹, მაგრამ ეკლესიაში არსებული უწესობანი მაინც ვერ მოისპო. ბაგრატ მეოთხის გარდაცვალების შემდეგ, როდესაც საქართველოს ტახტს სუსტი ნებისყოფის გიორგი მეორე განაგებდა, საერო და საეკლესიო დიდგვარიანები კიდევ უფრო გაძლიერდნენ. გიორგი მეორემ კი მათ სათანადო წინააღმდეგობა ვეღარ გაუწია. მეფესა და ფეოდალებს შორის მრავალწლიანმა შინაურმა ბრძოლებმა. რომელსაც ზოგიერთი სუსტი მეფის შეცდომებიც თან დაერთო, საქართველოს სახელმწიფო XI საუკუნის მიწურულისათვის მეტად რთულ მდგომარეობაში ჩააყენა. ამ მხრივ გადამწყვეტი ღონისძიება მხოლოდ XII საუკუნის დამდეგს იქნ მიღებული.

საქართველოს სამეფოს წინაშე დასახული იყო ამოცანა — ცენტრალიზებული სახელმწიფოს გაძლიერებისა და განმტკიცების მიზნით შებრძოლებოდა რეაქციულ სასულიერო არის-

¹ გიორგი მთაწმინდელი ბაგრატ მეოთხის მოწვევით ათონის ივერთა მონასტრიდან 1060 წელს ჩამოვიდა საქართველოში. როგორც გიორგი მთაწმინდელის ცხოვრებიდან („ცხოვრება გიორგი მთაწმინდელისა“) ჩანს. ბაგრატ მეოთხეს მიუძღრთავს გიორგისათვის, იმიტომ შეგაწუხეთო „რათა ნაკლულეჲანება და ცთომა უწესო აღმოჲფხურა სრულიად სულთგან ჩვენთა, დაფარული დაფარულად გეამხილო, ხოლო ცხადი თვალ-უხვად განგვიმარტეო“. თუ ამ ცნობას დაეუქერებთ, ნათელი გახდება, რომ თვით მკუე ბაგრატ მეოთხეს კარგად ჰქონდა შეგნებული ეკლესიაში არსებული „ნაკლოვანება და ცთომა უწესო“. სწორედ ამიტომ, გიორგი მთაწმინდელისათვის მას ფართო უფლებები მიუცია, რასაც მიბრძანებ „ესრეთ შევიწყალო ვითარცა პირისაგან წმიდათა მოციქულთასა“. ბაგრატიანთის მოულოდნელი იყო, რომ გიორგი მთაწმინდელმა „პირველად ყოვლისა აღლქა მახვილი მხილებისა მეფეთა მიმართ“, რომლებიც ხელს კი არ უნდა უწყობდნენ უმსგავსობას ეკლესიაში, არამედ „გამოარჩევდეს კაცთა ღირსთა“ და მათ ნიშნავდეს თანამდებობებზე, გიორგი მთაწმინდელის მხილება მეფეს სწორად მიუჩნევია და მისი წამოწყებისათვის მხარი დაუჭერია. მაგრამ რაიმე მნიშვნელოვანი ღონისძიების გატარება საეკლესიო სფეროში მაინც ვერ მოახერხა. სამეფო ხელისუფლებას იმ დროისათვის საამისო შესაძლებლობა არ ჰქონდა საგარეო ურთიერთობათა გართულების გამო.

ტოკრატიას. სამეფო კარმა ამ მიზნით გარს შემოიკრიბა გიორგი მთაწმინდელის იდეურ მემკვიდრეთა ძლიერი დასი.

პირველი დიდი ნაბიჯი, რომელიც საქართველოს სამეფო ხელისუფლებამ ამ მიმართულებით გადადგა, 1103 წლის რუის-ურბნისის საეკლესიო კრება იყო. კრების მოწვევას ბევრი მიზეზი ედო საფუძვლად. გარდა იმისა, რომ კრებას ღირსებების მიხედვით საეკლესიო თანამდებობებზე დანიშვნის საკითხი უნდა განეხილა, მოსაგვარებელი იყო მთელი რიგი სხვა საქმეებიც, კერძოდ: ირლვეოდა ხელდასმის წესი, ნიავედებოდა საეკლესიო ქონება, ადგილი ჰქონდა „ჩივილთა ქალ-ყრმათა“ გვირგვინის კურთხევას, მონასტრებში იმართებოდა ვაჟრობა, რაც პირვანდელი ქრისტიანული დოგმატებით, შეუფერებელი იყო „წმინდა დაწესებულებისათვის“, და სხვ.¹. ყველა ამ საკითხზე უნდა ემსჯელა კრებას და მიეღო სათანადო გადაწყვეტილებები. „დიდთა წყლულებათა კურნებად შემოკრბა ერი მრავალი“². შეკრებილთა სიმრავლესთან ერთად დავითის ისტორიკოსს შეუმჩნეველი არ დარჩენია მათი შემადგენლობაც. „რამეთუ სამეფოსა თვისისა კათალიკოსი, მღვდელთ-მთავარნი, მეუღაბნონი, მოძღუარნი და მეცნიერნი შემოკრიბნა წინაშე მისსა ჟამსა და ადგილსა ჟეროვანსა“³.

კრებამ განიხილა იმ დროისათვის მნიშვნელოვანი საკითხები. პირველი რიგის ამოცანად დაისახა უღირს თანამდებობის პირთა გადაყენება და ღირსეული ადამიანების დაწინაურება საეკლესიო უწყებაში. „...და დღეთა მრავალთა ფრიადითა გამოწულილვითა კეთილად გამოიძიეს და ყოველი ცთომი განმართეს, კეთილი და სათნო ღმრთისა წესი ყოველი დაამტკიცეს...“⁴.

დავით აღმაშენებელს კარგად ჰქონდა გათვალისწინებული

¹ თ. ჟორდანიას, ქრონიკები, II, გვ. გვ. 62—64.

² „ქართლის ცხოვრება“, I, გვ. 327.

³ იქვე, რუის-ურბნისის კრების „ძეგლისწერაში“ ნათქვამია: „შემოკრბა კრება ღმრთის მოყუარეთა ეპისკოპოსთა, პატრიოსანთა მღვდელთა და ღირსთა დიაკონთა, ქრისტეს მოყუარეთა მონაზონთა, დაყუდებულთა და მეუღაბნოეთა“ (თ. ჟორდანიას, ქრონიკები, II, გვ. 61).

⁴ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 327.

ის სიძნელები, რომელიც კრების მსვლელობას წინ გადაედგა-
ბოდა. ბუნებრივია, ის პირები, ვისაც თანამდებობები ეკა-
ვთ, არც ისე ადვილად დათმობდნენ გაბატონებულ მდგომა-
რობას. ეს გარემოება არ გამორჩენია დავით აღმაშენებლის
ისტორიკოსს. იგი ხაზს უსვამს, რომ „დაღათუ ძნელა იყო
ესე, რამეთუ იყვნეს კაცნი მთავართა და წარჩინებულთა
შვილნი“¹. ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობით, დავით აღმაშენე-
ბელი კრებას დასწრებია, მაგრამ იგი აქ ყოფილა „არა ვითარ-
ცა მეფე, არამედ ვითარცა მოწა“².

კრებამ დავით აღმაშენებლის მომხრეთა ხაზი გაატარა და
პიილო გადაწყვეტილებები. ეს გადაწყვეტილებები თხუთმეტი
მუხლისაგან შედგება და შემდეგნაირად იწოდება: „ძეგლის
წერა წმინდისა და ღვთივ შეკრებულისა კრებისა, რომელი
შემოკრბა ბრძანებითა კეთილად მსახურისა და ღვთივ დაცუ-
ლისა მეფისა ჩუენისა დავით (დ-თ) აფხაზთა და ქართველთა
რანთა და კახთა მეფისასა. პირთათჳს, რომელნი ქვემო მოხსე-
ნებული არიან“³.

რუის-ურბნისის კრების „ძეგლისწერამ“ დააკანონა შემდე-
გი: 1) განკვეთა („უცხო ვყვენით მღვდლობისაგან“) ის პირე-
ბი, რომლებიც „ვერდირსებით“ იყვნენ „შემოსრულნი პატივ-
სა მღვდელმთავრობისასა“⁴. მათ ნაცვლად კრებამ შეარჩია სხვა
უფრო ღირსეული პირები, „რომლისა ჰასაკისაგანცა და საქმე-
თაგან აქუნდა წამებაჲ და კეთილად განეწუართნეს ხორცნი
ღამორჩილებად სულისა“⁵.

2) განაწესა წლოვანება, რომლის უადრეს არ ეგებოდა-ხელ-
დასხმა; მაგალითად, 35 წელი ეპისკოპოსთათვის, 30—მღვდელ-
თათვის, 25—დიაკონთათვის, 8—წიგნის მკითხველთათვის. კრე-
ბამ ამასთანავე აკრძალა ხელდასხმით ერთსა და იმავე დღეს
ერთი თანამდებობიდან მეორე და მესამე ხარისხზე აყვანა.

3) ხელდასხმის წესი, ეკლესიისა და მირონის კურთხევა,

¹ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 328.

² ვახუშტი, საქართველოს ისტორია, I, გვ. 174.

³ თ. ჟორდანი, ქრონიკები, II, გვ. 55.

⁴ იქვე, გვ. 62.

⁵ იქვე.

საქურთხეველის დამყარება უნდა ჩატარებულიყო ისე, „ვი-
თარცა ახალთა შინა კურთხევათა ნეტარებითა მოხსენებულისა
პამისა გიორგი მთაწმინდელისა დაწერილი არს“¹.

4) კრებამ აკრძალა ხელდამსხმელის მიერ ხელდასხმულისა-
გან „ქრთამისა და საფასის მიღება, რათა მოსპოს ევრევითარ
იგი ეკლესიისაგან“.

5) აკრძალა მოხმარება, რა მიზნითაც არ უნდა ყოფილიყო,
ყოველგვარი საეკლესიო (თუნდაც შეწირული) ნივთისა.

6) აკრძალა უეკლესიოდ ნათლისცემა და დაგვირვეცინება —
„არცა ნათლისცემაჲ შესაძლებელ არს, არცა გვრგვნთა კურ-
თხევაჲ და არცა მონაზონსა ხუცესსა გვრგვნთა კურთხევად
ხელეწიფების: არცა ერისგანსა მღდელსა მონაზონისა კურ-
თხევად“².

7) აკრძალა გვირგვინის კურთხევა „ჩხელთა ქალ-ყმა-
თა“. თუ მშობლებს გადაწყვეტილი ჰქონდათ დამოყვრება, ნე-
ბა ეძლეოდათ პატარები დაეწინდათ, ხოლო დაქორწინება მხო-
ლოდ განსაზღვრულ ასაკში იყო დაშვებული. ჯვარდასაწერი
ქალი 12 წლისაზე ნაკლები არ უნდა ყოფილიყო.

8) კათალიკოსს და ეპისკოპოსებს დაევაღათ, ქორეპისკო-
პოსებად „სჯულისა და საღთოთა წიგნთა მეცნიერი“ აერჩიათ,
რათა არა რა მათგანი (საქრისტიანო წესები რ. მ.) ვანსცეს
ქრთამისათჳს“.

9) მონასტერს უნდა ჰყოლოდა ერთი მოძღვარი. თუ მონას-
ტერი დიდი იყო, შეეძლო ჰყოლოდა ორი მოძღვარი³.

10) კრებამ აკრძალა მონასტრებთან ვაჭრობის (ბაზრობის)
გამართვა. „ნუღარამცა კადრებულ არს ქმნად ამიერთაგან:
ნუცა მონასტერთა შინა შექმნათ სავაჭროთა ერის კრებათა.
ხუცამცა რა სსუა სამოქალაქოჲ და სოფლიოჲ წესი ქმნილ არს
მონასტერთა შინა“.

¹ გიორგი მთაწმინდელის იდეები რომ თან გასდევდა დიდი ამბოხებუ-
ლის საეკლესიო რეფორმებს, ამ მესლიდანაც ნათლად ჩანს.

² თ. ჟორდანი, ქრონიკები, II, გვ. 64.

³ ეს მუხლი უდაოდ იმიტომ მიიღეს, რომ ზოგჯერ მონასტრებში 10—20
მოძღვარი იყო. ადგილი ჰქონდა მათში უთანხმოებას. რასაც ხშირად შფოთი
მოჰყვებოდა. ახალმა კანონმა კი ეს აკრძალა.

მე-11, მე-12 და მე-13 მუხლები შინასაეკლესიო საქმიანობას ეხებოდა.

14) აიკრძალა მეორედ ქორწინება, რასაც იმდროინდელ საქართველოში ადგილი ჰქონია.

მეთხუთმეტე მუხლით კრებამ აკრძალა ზოგიერთი სხვა უწესოებანიც, რომელიც დამკვიდრებული ყოფილა საერო თუ საეკლესიო პირთა შორისაც.

როგორც დავინახეთ, რუის-ურბნისის კრებას ფრიად მნიშვნელოვანი გადაწყვეტილებები მიუღია. თვით ეს კრება, როგორც აღინიშნა, დავით აღმაშენებლის საეკლესიო რეფორმის პირველი მნიშვნელოვანი ნაბიჯია. XII საუკუნის პირველი მეოთხედისათვის პირადი ღირსებების მიხედვით საეკლესიო თანამდებობებზე სასულიერო პირთა დანიშვნა უდიდესი მნიშვნელობის გადაწყვეტილება იყო. ფეოდალურ საქართველოში, ისიც ფეოდალიზმის აყვავების ხანაში, ასეთი ნაბიჯის გადადგმნამდვილად პროგრესული იყო. ყველა კანონი (მუხლი), რომელიც მიიღო რუის-ურბნისის საეკლესიო კრებამ, თავისთავად ცალკეულ რეფორმას წარმოადგენდა ეკლესიაში.

როგორც ირკვევა, პირველი ღონისძიებების გატარების შემდეგ ეკლესია-მონასტრები დავით აღმაშენებელს მკაცრ პირობებში ჰყოლია ჩაყენებული. ეს ნათლად ჩანს თვით მისივე ანდერძიდან, სადაც ხაზგასმულია: „რომელნი მონასტერნი მამულისა ჩემისანი განმიმწარებიან მოძლუარმან უკუნცემითა მათითა ალოცნეს ჩემთვის“¹.

შემდგომში კი, ქვეყნის ეკონომიურ და პოლიტიკურ გაძლიერებასთან ერთად, დავით აღმაშენებელს შეუვალობა მიუნიჭებია ეკლესიისათვის: „ხოლო განათავისუფლნა არა მონასტერნი ოდენ და ლავრანი მოსაკარგვეთა მაჟირვებელთ გან, არამედ ხუცესნიცა სამეფოსა. შინა მისსა ყოვლისა ქირისა და ბეგრისაგან, რათა თავისუფალთა საღმრთო მსახურება მიუპყრან ღმერთსა“².

საერთოდ, XII საუკუნის პირველი მეოთხედის საქართველოში მთელი ეს დიდი საქმიანობა მიმართული იყო სახელმწი-

¹ თ. ყორღანია, ქრონიკები, II, გვ. 52.

² ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 353.

ყოზე ეკლესიის საზიანო გავლენის წინააღმდეგ. ამიერიდან დიდი ფეოდალები მღვდელთმთავრების სახით ძლიერ მოკავშირეებს ჰკარგავდნენ. დავით აღმაშენებლის ამ რეფორმას მხარს უჭერდნენ მოსახლეობის ფართო ფენები, საქართველოში კი ახელმწიფოს მმართველობა ცენტრალიზებული ხდებოდა.

• • •

XII საუკუნის პირველი მეოთხედის საქართველოს სახელმწიფოს ძლიერების განმტკიცების საქმეში უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა ჭყონდიდელისა და მწიგნობართუხუცესის თანამდებობების გაერთიანებას — **ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესობის** შემოღებას.

როგორც ცნობილია, ფეოდალური საქართველოს სამეფო ხელისუფლებასთან **სავაზირო** არსებობდა. ვაზირთა შორის ავალსაჩინო ადგილი მწიგნობართუხუცესს ეჭირა. მწიგნობართუხუცესი განსაკუთრებით დაწინაურებული ჩანს დავით აღმაშენებლის დროს. დავითის ისტორიკოსი გიორგი ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესს ასე ახასიათებს: იგი იყო „კაცი სრული ყოვლითა სიკეთითა სულისა და კორცთასა,... განმზრახნი, სვანი და ფრთხილი... თანაგანმკაფელი ყოველთა გზათა, საქმეთა და ღუაწლთა მისთა“¹, ე. ი. მწიგნობართუხუცესი იყო მეფის „განმზრახნი“ (მრჩეველი) და მეფის სახელმწიფო მოღვაწეობის „თანაგანმკაფელი“, ე. ი. თანამშრომელი. როგორც ჩანს, მწიგნობართუხუცესი მეფესთან დაახლოებული პირია. აკად. ივ. ჯავახიშვილს „ქართული სამართლის ისტორიის“ მეორე წიგნში ასეთი ცნობა მოჰყავს ერთი ქართული კარაბადინის მინაწერიდან მწიგნობართუხუცესის უფლება-მოვალეობაზე: „...ქრისტეს მიერ პატრონმან ჭყონდიდელმან, მისმან მწიგნობართუხუცესობამან. პროტოფუპერტიმოსმან და ვაზირთა ყოველთა უპირველესმან, კაცმან გონება-მოზვამან და საღმრთოფთა მსჯავრითა მართლმსაჯულმან და ქელისამპყრობელმან უღონოთა და ქვრივთამან“-ო². მოტანილი ცნობა ერთხელ კიდევ

¹ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 336.

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, II, ნაკვ. I, ავ. გვ. 127—128.

საზს უსვამს მწიგნობართუხუცესის დაწინაურებულ მდგომარეობას საქართველოს სამეფო კარზე და გვამცნობს, რომ იგი ამასთანავე არის „მართლმსაჯული და ხელისამპყრობელი უღონოთა და ქვრივთა“. ეამთააღმწერელი იმასაც უმატებს, რომ მწიგნობართუხუცესის მოვალეობას „სამეფოსა და სახლის განგებ“ შეადგენდა. კიდევ უფრო მეტიც: „ხელმწიფის კარის გარიგებაში“ ნათქვამია, რომ მწიგნობართუხუცესი „ვითა მამა არს მეფისა. აგრე ყველა საურავი უმისოდ რჩენების“.

ზემომოტანილი ცნობებიდან დასტურდება ის დიდმნიშვნელობა და გავლენა, რომელიც მწიგნობართუხუცესს ჰქონდა.

მწიგნობართუხუცესის ხელისუფლების ასე გაძლიერება: XII საუკუნის პირველ მეოთხედში ჩაეყარა საფუძველი. აკად. ნ. ბერძენიშვილმა საგანგებოდ გამოიკვლია ეს საკითხი¹.

ამ ცვლილების მიზეზი თვით ამ თანამდებობის განსაკუთრებულობაში უნდა ვეძიოთ. იგი არსებითად განსხვავდებოდა ფეოდალურ საქართველოში არსებულ ყველა სხვა სადარბაზისკარო თანამდებობისაგან. ყველა სხვა „ხელი“ მიწისმფლობელობასთან იყო დაკავშირებული და ამდენად ორ ბუნებას ამჟღავნებდა. ერთი მხრივ, ხელისუფალი დამოკიდებული იყო მეფის წყალობისაგან და ამიტომ მეფის ძლიერებისათვის უნდა ებრძოლა, მეორე მხრივ, დამოუკიდებელი „მემამულე“ იყო, რაც აიძულებდა, მეფის გაძლიერებისათვის ხელი მაინც არ შეეწყო (ფეოდალური ეპოქის „ხელის“ ერთ-ერთი დამახასიათებელი თვისება ის იყო, რომ ყოველთვის სამემკვიდრეოდ გადაქცევის მიდრეკილებას იჩენდა).

არც ერთი ამ თვისებათაგანი არ ჰქონდა მწიგნობართუხუცესს. მწიგნობართუხუცესი მონაზონი იყო და ამდენად მიწისმფლობელობისაგან შორს იდგა. ასევე ვერ გამოიჩენდა „ხელის“ სამემკვიდრეოდ გადაქცევის მიდრეკილებას. (მონაზონს

¹ ხელმწიფის კარის გარიგება, ე. თაყაიშვილის რედაქციით, თბ. 1920 წ., გვ. 4.

² ნ. ბერძენიშვილი, სავაზირო ფეოდალურ საქართველოში, „ენიშვილიშვილის“ V—IV, 1941 წ., გვ. გვ. 281—302.

არ შეიძლებოდა პქონოდა ქალაქი ან სოფელი საკუთრებად თუ სახარაჯოდ; არც მემკვიდრეები ჰყავდა).

მწიგნობართუხუცესობა მთლიანად მეფის ცენტრალურ ხელისუფლებაზე იყო დამოკიდებული, ამიტომ მწიგნობართუხუცესი ასეთი ხელისუფლების გაძლიერების თავგამოდებული მომხრე იყო. ამ „ხელს“ განსაკუთრებული მნიშვნელობა მიენიჭა, როგორც კი გადამწყვეტი ბრძოლა გაჩაღდა დიდგვარიან აზნაურებსა და მეფის ხელისუფლებას შორის. სამეფო კარი დაინტერესებული იყო, რომ მისი ერთგული მოხელე მწიგნობართუხუცესი „ვაზირთა ყოველთა უპირველესი“ გამხდარიყო. მაგრამ ამისათვის ცენტრალურ ხელისუფლებას უნდა გაეძარჯვა. ეს საქმე დავით აღმაშენებელმა ბრწყინვალედ დააგვირგვინა და მწიგნობართუხუცესის სახელს დაწინაურებას შეუდგა.

აქად. ნ. ბერძენიშვილი მიიჩნევს, რომ „ობოლთა და ქვრივთა და მომძლავრებულთა მოჩივართა“ განკითხვის ფუნქცია მწიგნობართუხუცესს დავით აღმაშენებელმა მიანიჭა¹.

საქართველოს მეფე საეკლესიო საქმეებში, როგორც საერო პირი, უშუალო მონაწილეობას ვერ მიიღებდა. საგულისხმოა, რომ დავით აღმაშენებელი რუის-ურბნისის საეკლესიო კრებას მხოლოდ როგორც რიგითი წევრი ესწრებოდა, ე. ი. მისი. როგორც მეფის, უფლებები შეზღუდული იყო ამ კრებაზე. მეფე ასე შეზღუდული მხოლოდ რუის-ურბნისის კრებაზე როდეს იყო. საერთოდ მნიშვნელოვანი საეკლესიო საკითხების გადაჭრაში მეფე ვერ მონაწილეობდა. საჭირო იყო გადამჭრელი ზომების მიღება ამისათვის, რომ ეკლესია მეფის ხელისუფლებას საბოლოოდ დამორჩილებოდა. ამ მეტად სერიოზული მიზნის მისაღწევად უნდა გამონახულიყო ისეთი გზა, რომელიც უმტკივნეულოდ დაუმორჩილებდა ეკლესიას სამეფო ხელისუფლებას. ამისათვის ყველაზე უფრო გავლენიანი საეკლესიო პირი სახელმწიფო მმართველობაში უნდა მოეყვანათ, ან კიდევ რომელიმე ვეზირისათვის დიდი საეკლესიო თანამდებობა მიენდოთ, სამეფო კარისათვის დაეახლოვებინათ და ამ გზით ეკ-

¹ ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 288.

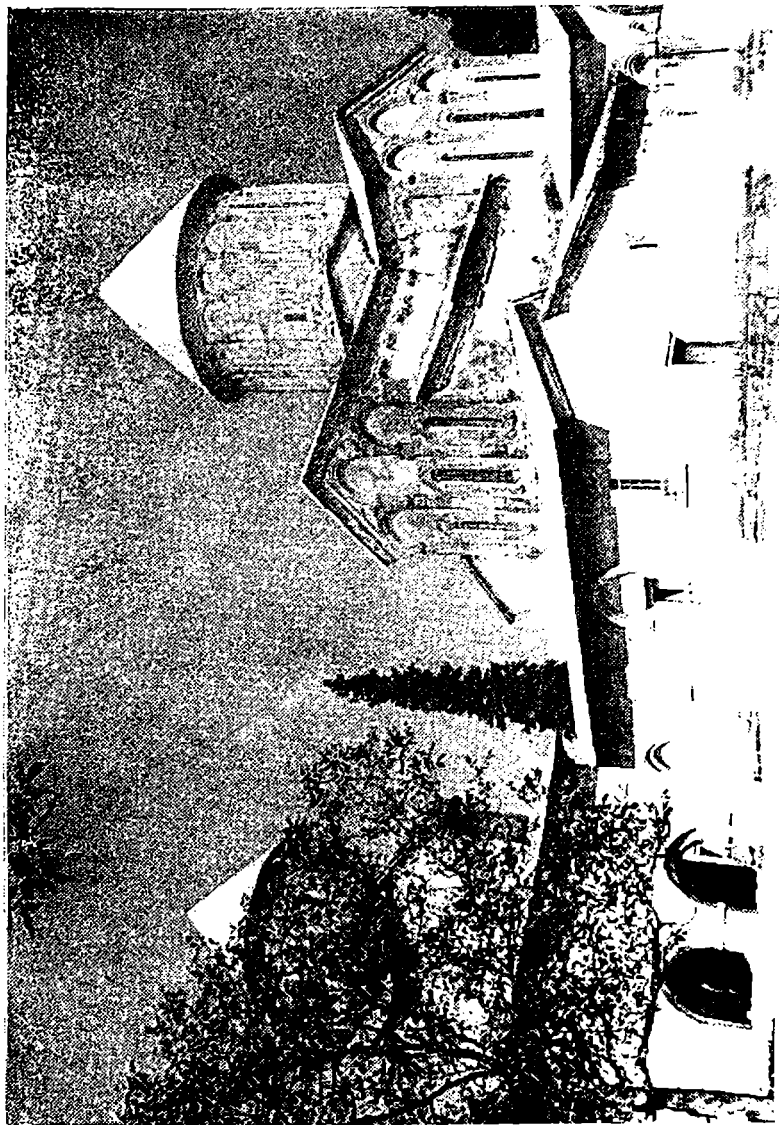
ლესია სამეფო ხელისუფლებისათვის დაემორჩილებინათ. დავით აღმაშენებელმა ორი თანამდებობა შეაერთა: ჭყონდიდელისა და მწიგნობართუხუცესის. ამიერიდან მწიგნობართუხუცესად მაღალი საეკლესიო თანამდებობის პირი, ჭყონდიდელი ინიშნებოდა. საქართველოს მეფის მიერ გადადგმულ ამ ნაბიჯს შეტად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა: მეფის ერთგული მოხელე მწიგნობართუხუცესი ამავე დროს საეკლესიო სფეროში გავლენიანი თანამდებობის, ჭყონდიდელობის მატარებელიც გახდა. ამიერიდან მწიგნობართუხუცესი ჭყონდიდის მთავარეპისკოპოსიც უნდა ყოფილიყო. ასე შეიქმნა ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის თანამდებობა, რომელიც ერთსა და იმავე დროს მეფის მოხელეც იყო და დიდი საეკლესიო თანამდებობის პირიც. საქართველოს მეფეს მის მიერ შექმნილი ახალი „ხელის“ მეოხებით შეეძლო ფართოდ ჩარეულიყო საეკლესიო საქმეებში.

ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში¹ აღნიშნულია, რომ ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის ინსტიტუტს სრული ანალოგია არც ერთ მეზობელ ხალხთა სახელმწიფო წყობილებაში არ მოეპოვება.

აკად. ივ. ჯავახიშვილი ყურადღებას ამახვილებს იმ გარემოებაზე, რომ მწიგნობართუხუცესი პირველად X—XI საუკუნის ძეგლში² იხსენიება, სახელდობრ ღრტილას მომხდარ სამღვდელთა კრებისა და პაექრობის აღწერილობაში, რომელსაც ეწოდება „სიტყვის-გება ბერისა ეფთვიმე გრძელისა სოსთენის მამათ სომეხთა მოძღურისა“. ამ თხზულებაში ბაგრატ მეფის თანამედროვედ დასახელებულია „მწიგნობართუხუცესი მეფისა“. ამაზე ადრე მწიგნობართუხუცესი ქართულ საისტორიო წყაროებში არ მოიხსენიება. რაც შეეხება ჭყონდიდელს, იგი პირველად მოხსენიებულია X საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედ-

¹ ნ. ბერძენიშვილი, სავაზირო ფეოდალურ საქართველოში, „ენიმკის მოამბე“, V—IV, გვ. 391.

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წიგნი II, ნაკვ. I, გვ. 126.

გელათი. მთავარი ტაძარი (1106 — 1125)

დავით აღმაშენებელი. გელათი, მთავარი ტაძარი

ში. ეს არის სტეფანე სანანოია ძე, პიმნოგრაფი და მთარგმნელი¹, რომელიც ეპისკოპოსად იწოდება

ამდენად, საქართველოს სინამდვილეში ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად არსებობდა როგორც მწიგნობართუხუცესის, ასევე ჭყონდიდელის ინსტიტუტები. აკად. ნ. ბერძენიშვილმა ააგანგებოდ გამოიკვლია და დაადგინა ამ თანამდებობებს შვერთებამდე, როგორც ჭყონდიდელებს, ასევე მწიგნობართუხუცესების ვინაობა და მოღვაწეობის დრო² ასე მაგალითად:

მწიგნობართ-
უხუცესნი:

ჭყონდიდელნი:

ეფთვიმი	— XI საუკუნე.	სტეფანე სანანოია ძე „ეპისკოპოსი“ X საუკუნე.
პეტრე	— XI საუკუნის მესამე მე- ოთხედი	უცნობი—გიორგის მოწაფე „მთ. ეპისკოპოსი“ 1054 წლიდან
გიორგი	— XII საუკუნის დამდეგი	იოანე — „მთავარ ეპისკოპო- სი 1050-ნი წლებიდან.

ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში არსებობს ორი აზრი იმის შესახებ, რომ ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესობა დავით აღმაშენებლის მეფობის დროს ვაერთი ნდა. უფრო მეტიც, აკად. ივ. ჯავახიშვილი მიიჩნევს, რომ ეს „ხელი“ ქართულ ფეოდალურ სახელმწიფოში დაწესდა 1103—1110 წლებში³. 1110 წელს (იქ, სადაც სამშვილდისა და ძვრნას ალებახუა ლაპარაკი) გიორგი ჭყონდიდელად და მწიგნობართუხუცესად არის მოხსენიებული⁴. 1103 წელს კი, როგორც რუის-ურბნისის კრების „ძეგლისწერიდან“ ირკვევა, იმავე გიორგი მწიგნობართუხუცესზე ნათქვამია: „ღირსისა მეუფისა ჩვენისა და თუალად წმინდისა ამის კრებისა ცნობილისა გიორგი მონა-

¹ მ. საბინინი, საქართველოს სამოთხე, გვ. 433

² თ. ჯორდანი, ქრონიკები, II, გვ. 83.

³ ნ. ბერძენიშვილი, სავაზირო ფეოდალურ საქართველოში, გვ. 396.

⁴ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, I, გვ. 128.

⁵ იქვე.

ხოჩისა და მწიგნობართ-უხუცესისა“¹... და სხვ. ამგვარად, აქ იგი მხოლოდ მონაზვნად და მწიგნობართუხუცესად იწოდება. ამდენად, ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის თანამდებობის დაწესება 1103 და 1110 წლებს შორის მომხდარა. ვფიქრობთ, არ უნდა ვცდებოდეთ, თუ ვიტყვი, რომ ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესობა 1103—04 წლებში დაწესდა, რადგან საქართველოს სამეფო ხელისუფლების ეს ნაბიჯი რუის-ურბნისის კრების გადაწყვეტილებათა ლოგიკური გაგრძელებაა და ბუნებრივია მისი სისრულეში მოყვანა ამ კრებას შემდეგ აღადგინებდა, მით უმეტეს, რომ ამ უკანასკნელი რეფორმის გასატარებლად ნიადაგი უკვე შემზადებული იყო. თუ არა რეფორმისათვის მზადებას, სხვას რას უნდა მიეწეროს ის ამბავი, რომ მწიგნობართუხუცესის თანამდებობაზე ვხედავთ განათლებულ ბერს, გიორგის — სასულიერო საქმეებში სათანადოდ გარკვეულ პიროვნებას, რომელიც აქტიურად მონაწილეობს საეკლესიო ცხოვრებაში. ბუნებრივია, დავით აღმაშენებელს აღნიშნული რეფორმის გატარება წინასწარ ჰქონდა განსაზღვრული და მოფიქრებული.

ამდენად, 1103—04 წლებში უნდა მომხდარიყო საქართველოს სახელმწიფოსათვის მეტად მნიშვნელოვანი ფაქტი — ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის ინსტიტუტების გაერთიანება. ამ ტიტულის პირველი მატარებელი გახლდათ გიორგი ბერი, რუის-ურბნისის საეკლესიო კრების ყველაზე უფრო აქტიური მონაწილე და ამ კრების „თვალი“.

ისტორიული წყაროების შესწავლა გვაფიქრებინებს, რომ აღნიშნულ რეფორმას სერიოზული წინააღმდეგობა შეხედუბოდა. 1118 წელს, გიორგი ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის გარდაცვალების² შემდეგ, მწიგნობართუხუცესის თანამდებობაზე ვხედავთ ბედიელ-ალავერდელ მთავარეპისკოპოსს სუმონს³. იგი მხოლოდ 1125 წლიდან ხდება ჭყონდიდელ-

¹ თ. ჟორდანი, ქრონიკები, 11, გვ. 71.

² ნ. ბერძენიშვილი, სავაზირო ფეოდალურ საქართველოში, გვ. 396.

³ იქვე, იხ. აგრეთვე მარიამ დედოფლისეული „ქართლის ცხოვრება“

მწიგნობართუხუცესი¹. აქედან ჩვენ შეგვიძლია დავასკვნათ შემდეგი:

1. 1118—1125 წლებში ჭყონდიდელის თანამდებობაზე ვერც უცნობი პირი ყოფილა.

2. ბუნებრივია, ეს უცნობი ჭყონდიდელი გავლენიანი პირი იქნებოდა და სწორედ ამიტომ დაუკავებია მას ესოდენ პააუბ. ააგები და დიდი თანამდებობა. იგი იმდენად გავლენიანი ყოფილა, რომ თვით დავით აღმაშენებელიც ვეღარ წასულა მისი ჭყონდიდელად კურთხევის წინააღმდეგი. ხოლო საქართველოს მეფეს რომ მასთან კარგი დამოკიდებულება არა ჰქონია და რომ უცნობი ჭყონდიდელი საქართველოს სამეფოსათვის სასურველი არ ყოფილა, ეს იქიდანაც ნათლად ჩანს, რომ მისთვის მწიგნობართუხუცესის თანამდებობა არ მიუციათ. ეს, ერთის შეხედვით, თითქოს საეჭვოა. რადგან საქართველოს ძლიერების ისეთ პერიოდში, რომელსაც უცნობი ჭყონდიდელის მოღვაწეობა (1118—1125 წწ.) დაემთხვა, არ შეიძლებოდა. რომ სამეფო კარისათვის არასასურველ პიროვნებას ისეთი დიდი თანამდებობა ჰქონოდა, როგორიც ჭყონდიდელობა იყო. ჩვენ კვლავ ვიმეორებთ, რომ აქ ალბათ დიდი როლი ითამაშა უცნობი ჭყონდიდელის გავლენამ და დამსახურებამ.

3. ისიც ფაქტია, რომ ჭყონდიდელობა უმაღლესი საეკლესიო პატივი ყოფილა. სვმონმა თავი დაანება (1125 წელს) ბედიელ-ალავერდელობას და ჭყონდიდელად ეკურთხა. ბუნებრივია, ბედიელ-ალავერდელობასთან შედარებით ჭყონდიდელობა რომ დიდი თანამდებობა არ ყოფილიყო, სვმონი თავის წოდებას ჭყონდიდელის პატივზე არ გასცვლიდა და, რა თქმა უნდა, საქართველოს სამეფო კარმაც სწორედ ამიტომ შეუთავსა მას მწიგნობართუხუცესობა.

დღემდე შესწავლილი და განოკვლეული ისტორიული საბუთების მიხედვით დადგენილია ჭყონდიდელ-მწიგნობართ-

¹ ნ. ბერძენიშვილი, სივანური ფეოდალური საქართველოში, გვ. 396.

უხუცესთა სია XII საუკუნის დასაწყისიდან ვიდრე XIV საუკუნის მიწურულამდე¹;

გიორგი	1103/4 წლიდან — 1118 წლამდე
სვმეონ ² ჩანს	1118 წლიდან — 1141 წლამდე
იოანე ჩანს	1161 წლიდან — 1178 წლამდე
ანტონ	1178/9 წლიდან — 1184 წლამდე
მიქაელ	1184 წლიდან — 1190 წლამდე
ანტონ ჩანს	1190 წლიდან — 1204 წლამდე
თეოდორე —	1205 წლიდან

არსენი — 1248 (?) წლიდან—1265 წლამდე

გიორგი — XIV საუკუნის მეორე ნახევარში.

მიუხედავად იმისა, რომ მოცემული სია სრული არ არის (მაგ. სვმეონსა და იოანეს შორის, აგრეთვე თეოდორესა და არსენის შორის, მწიგნობართუხუცესები უნდა ყოფილიყვნენ), მას გარკვეული მნიშვნელობა მაინც აქვს.

აკად. ნ. ბერძენიშვილმა ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესთა მოღვაწეობის ქრონოლოგიური ძიება XIV საუკუნის მიწურულით დაასრულა. ეს, რა თქმა უნდა, სრულიადაც არ ნიშნავს იმას, რომ ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესობა ამ დროიდან გაქრა. ჩვენ არ მოგვეპოვება ამ ინსტიტუტის არსებობის დამადასტურებელი საისტორიო წყაროები XIV საუკუნის შემდგომ, თორემ XV საუკუნის პირველ ნახევარში (ალექსანდრე პირველის მეფობის ჟამს) უთუოდ საგულისხმებელია ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესობის არსებობა. მხოლოდ საქართველოს საბოლოო პოლიტიკური და საეკლესიო დაყოფის შემდეგ არის საფიქრებელი ამ მეტად რთული და თავისებური ინსტიტუტის („ხელის“).

1. ბერძენიშვილი, სავაზირო ფეოდალურ საქართველოში, გვ. გვ. 411—412.

² სვმეონი, როგორც ზემოთ აღინიშნა, 1118—1125 წლებში ბედიელ-ლავერდელი და მწიგნობართუხუცესი იყო, ხოლო 1125—1145 წლებში—ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესი.

დაშლა-დანაწილება და საბოლოო გადაგვარება¹ რა მნიშვნელობა ჰქონდა XII საუკუნის პირველი მეოთხეის საქართველოში მთავრობის მიერ გატარებულ ამ ღონისძიებას (რეფორმას)? საქართველოს სამეფოსათვის, რომელიც XII საუკუნის პირველ მეოთხედში იწყებს გაძლიერებას, ეკლესიის დამორჩილებას და სახელმწიფოსადმი მის დაქვემდებარებას უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა.

ჰყონდიდელისა და მწიგნობართუხუცესის თანამდებობების გაერთიანებამ საბოლოოდ ჩასცა ლაზვარი ეკლესიის თავისუფლ მესვეურებს და ისინი საქართველოს სამეფო ხელისუფლების ნებას დაუმორჩილა. ეს კი მეტად კეთილსასურველ პირობებს უქმნიდა საქართველოს სამეფოს, როგორც გარეშე. ისე შინაურ მტრებთან საბრძოლველად.

ჰყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის ინსტიტუტი თავისი არსით მეტად რთული და თავისებურია. იგი, როგორც დავინახეთ, ჩამოყალიბდა ფეოდალური საქართველოს განვითარების გარკვეულ საფეხურზე (XII საუკუნის პირველ მეოთხედში). მის ჩამოყალიბებაში (ისე როგორც სხვა რეფორმების გატარებაში) უდიდესი როლი ითამაშა ეპოქამ. კერძოდ, ჰყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის ინსტიტუტი ბატონყმური ურთიერთობის საბოლოო გამარჯვების მწვავე პროცესებთან დაკავშირებული ბრძოლის ნაყოფია².

ნათელია აგრეთვე ისიც, რომ ჰყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესობა, მისი საბოლოოდ გამოკვეთილი და ჩამოყალიბებული სახით, ქრონოლოგიურად დაემთხვა ფეოდალური საქართველოს სახელმწიფოებრივი ძლიერების მომენტს. ეს არ არის შემთხვევითი: ესოდენ რთული ინსტიტუტის არსებობა სუსტ სახელმწიფოში ყოვლად წარმოუდგენელი იყო. ამავე დროს იგი ხელს უწყობდა ქვეყნის შემდგომ გაძლიერებას.

ამრიგად, ფეოდალური საქართველოს სახელმწიფოებრივი მშენებლობის ისტორიულ განვითარებასა და ჰყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის ინსტიტუტის ჩამოყალიბებას შორის ღრმა ორგანული კავშირი არსებობს. ამიერიდან „მონასტერნი

¹ ნ. ბერძენიშვილი, სავაზირო ფეოდალურ საქართველოში, გვ. 411.

² იქვე.

და საეპისკოპოსოები და ეპოვლები ეკლესიანი წესსა და რიგსა ლოცვისასა და ყოვლისა საეკლესიოსა განგებისასა დარბაზის კართ მთილებდიან, ვითარცა კანონსა უცთომელსა, ყოვლად შუენიერსა და დაწყობილსა, კეთილწესიერებასა ლოცვისა დამარხვისასა¹.

აუ შესაბამისი პერიოდის ბიზანტიის სახელმწიფოსა და ეკლესიის დამოკიდებულებას განვიხილავთ, დავინახავთ, რომ მათ შორის მტკიცე კავშირი არსებობს. საეკლესიო დაწესებულებისა და მათი მმართველობის დაწინაურება სახელმწიფოს განვითარების პარალელურად ხდებოდა.

სახელმწიფო მმართველობა აქტიურად მონაწილეობდა სასულიერო საკუთრების გადაწყვეტაში. ნიშნავდა და ათავისუფლებდა საეკლესიო თანამდებობებზე სხვადასხვა პირებს თავის მხრივ სასულიერო პირებიც ხშირად ერეოდნენ საჰოქალაქო საქმეებში. ზოგჯერ ისე დიდი იყო მათი გავლენა, რომ სახელმწიფოს საშინაო და საგარეო პოლიტიკის წარმმართველადაც კი გამოდიოდნენ².

ბიზანტიის საეკლესიო წყობილებას წინამორბედ ღაროსთაჲ ჟეღარებით XI - XII საუკუნეებში არსებითი ცვლილება არ განუცდია.

როგორც ზემოთ დავინახეთ, ბიზანტიისაგან განსხვავებით აკართველოს სახელმწიფომ მკვეთრი რეფორმები გაატარა სასულიერო სფეროში, რამაც ქვეყანას დადებითი შედეგები მოუტანა.

¹ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 352

² Скабалапович Н., Византийское государство и церковь в XI веке С.-Петербург 1884, стр 361

სამხედრო რეზოლუცია

თურქ-დამპყრობთა ბატონობისაგან საქართველოს განთავისუფლების გეგმა განხორციელებას მოითხოვდა. მართალია. ქვეყნიდან დამპყრობელი თითქმის განდევნილი იყო, მაგრამ საქართველოს თავდასხმის საფრთხე მაინც ემუქრებოდა, რადგან ამიერკავკასიის აღმოსავლეთი (შარვანი, რანი) და სამხრეთი (სომხეთი) თურქთა ხელში რჩებოდა და საქართველოსთან მიმდებარე ყაბალა-განძა-ანისში თურქები ბატონობდნენ. კავკასიის მოძმე ხალხები თვითონაც ებრძოდნენ მომხდურ თურქებს და ყოველთვის მზად იყვნენ მხარში ამოსდგომოდნენ ქართველებს საერთო მტრის წინააღმდეგ საბრძოლველად. ამიერკავკასიის ხალხებს ერთი მისწრაფება ამოძრავებდათ—მათი მიწა-წყლიდან განედევნათ თურქი დამპყრობლები; ამას კი ამიერკავკასიის ხალხთა გაერთიანება უნდა მოჰყოლოდა. გამაერთიანებლის როლში საქართველო გამოდიოდა.

ამ დიდი ისტორიული ამოცანის განსახორციელებლად უნდა ჩატარებულიყო საგანგებო ღონისძიებანი. უპირველეს ყოვლისა საჭირო იყო ლაშქრის ორგანიზაცია, იმ დროისათვის არსებული ლაშქრის გაწვრთნა და მასში დისციპლინის განმტკიცება.

დავით აღმაშენებელს ჯარში მკაცრი სამხედრო დისციპლინა შემოუღია, „ხოლო საეშმაკონი სიმღერანი, სახიობანი და განცხრომანი, და გინება ღმრთისა საქულელი, და ყოველი უწესოება მოსპობილ იყო ლაშქართა შინა მისთა“¹. როგორც ჩანს, ამ ღონისძიების გატარებამდე სამეფო ლაშქარი ვერ იყო

¹ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 352.

ორგანიზებული, დისციპლინირებული, მასში ადგილი ჰქონი ყოველგვარ უწყობას. XII საუკუნის პირველ ათეულში საქართველოს ლაშქარში მტკიცე დისციპლინის დამყარება ხელს უწყობდა სალაშქრო სამსახურის, მოვალეობის განუხრელად აღსრულების შეგნების განმტკიცებასაც. საქართველოს მეფემ განსაკუთრებული ყურადღება მიაქცია ლაშქრის კარგად გაწვრთნის საქმეს და ამ მხრივ არსებულ წესდებაში საგრძნობი ცვლილებები შეიტანა. თავისი პირადი მაგალითით დავით აღმაშენებელი მოლაშქრეებს უნერგავდა გამბედაობასა და გულადობას. „უკუთუმცა ესეოდენ უწყინოთა ლაშქრობითა და მცირედ-მცირედ ბრძოლითა და სწავლითა გუარჩინად და ღონიერად წინაძღომითა, და მრავალთა ძლევათა მიერ მოგუარებითა არა განეწუართნეს სპანი თვსნი, და განეკადნიერნეს წყობათა მიერ მკნეთა, ქებითა და ნიკთა მიცემითა, ხოლო ჯაბანთა სადედოთა შთაცუმიითა და კიცხეით ძაგებითა, არამცა მოელონა, ვიდრემდის სპათა შორის მისთა ყოვლად არა იპოვებოდა ჯაბანად ზრახული, რათამცა ექმნნეს ესეოდენნი ძლევანი, ანუ რათამცა ექმნნეს და აღესუნეს ესეოდენნი სამეფონნი?“¹.

დავით აღმაშენებელმა ლაშქრის მოქმედების სისწრაფისათვის გაამრავლა მხედრობა, ცხენოსანი რაზმები.

ესოდენ გადახალისებული და გარდაქმნილი ჯარი მტერს ახალი ტაქტიკით უნდა შეებოდა. მის ხელმძღვანელობასაც ახალი სტრატეგიული ხერხები უნდა გამოეყენებინა. დავით აღმაშენებელი მტრის შემოტყუებისა და მასზე მოულოდნელად თავდასხმის მარჯვე ხერხს იყენებდა. „აქუნდის ჩუეულეზად ესე მეფესა, რამეთუ განზრახვით გარდავიდის აფხაზეთით და ჩამოიტყუენნის თურქმანნი საზამთროთა ადგილთა მტკურის პირისათა“². რაკი მემატჩიანე აღნიშნავს, რომ მეფეს „აქუნდის ჩუეულეზადო“, სავარაუდებელია, რომ დავით აღმაშენებელი ხშირად იყენებდა ამ ხერხს. იგი თურქთა თვალის ასახვევად ხშირად დასავლეთ საქართველოში გადადიოდა. თურქები, როგორც კი მეფეს ლიხს იქით დაიგულებდნენ, ქართლს შემოესეოდნენ. დავით აღმაშენებელი, თავის სპასა-

¹ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 358.

² იქვე, I, გვ. 338.

ლარებთან ერთად, რომლებსაც წინდაწინ აღგილსა და დროს უნიშნავდა, მოულოდნელად თავს დაესხმოდა მტერს და ერთიანად მუსრს ავლებდა. მეფე სხვადასხვა საშუალებას მიმართავდა მტრის დასაბნეველად და მოსატყუებლად. იგი ფართოდ იყენებდა მზვერავებს, რომელთაც მემამულიანე მსტოვარებად იხსენიებს¹. საქართველოს ლაშქრის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი თვისება იყო სწრაფი მანევრირების უნარი. ჯარის სწრაფი მოძრაობის უზრუნველსაყოფად დავით აღმაშენებელმა ააშენა „ქიდნი მდინარეთა სასტიკთა ზედა, რაოდენნი გზანი, საწყინოდ სავალნი, ქვა-ფენილ ყვნა“². ყოველივე ამან კი ზედიზედ შეუწყო „სიმრავლითა სპათათა და სიმალითა სვლას“. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი საქართველოს ლაშქარში გატარებული ღონისძიებების ჩამოთვლისას არ ივიწყებს მის მეთაურს დავით აღმაშენებელს, რომელიც იყო „უმსგავსო სპასპეტი და წინამძღოლი... წინაუძღოდა... რამეთუ არა დაშურებოდა, არცა მოეწყინებოდა, არამედ ჟამიერად და წესიერად აღაშქრებდა მათ, მართებდა და განაგებდა მსგავსად მისსა ღიადგონეობითა, და ვინამცა იყო წინამდგომი მისი, და ანუ მიმართი ომისა მის წინაშე“³.

დავით აღმაშენებელმა შესცვალა საომარი ტაქტიკაც. საომარი ტაქტიკის შეცვლაზე პირდაპირი ცნობები არ მოგვეპოვება (თუ მხედველობაში არ მივიღებთ იმ ორიოდ ცნობას, რომელიც ბრძოლის დროს ჯარის განლაგებას ეხება). ამ საკითხის შესწავლით არა ერთი მკვლევარი იყო დაინტერესებული (თ. დადეშკელიანი⁴, ნ. ურბნელი⁵, ი. გედევანიშვილი⁶)

¹ მსტოვარი ქვეყანაში ჯაშუშის მოვალეობასაც ასრულებდა.

² ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 353.

³ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 337.

⁴ თ. დადეშკელიანი, მოკლე განხილვა საქართველოს მხედრობის 1089—1922 წწ. — „ივერია“, 1883 წ. № 10, გვ. 67—99.

⁵ ნ. ურბნელი, დავით აღმაშენებელი და მისი დრო, „მოამბე“, 1894 წ., № 4, 5.

⁶ ი. გედევანიშვილი, სამხედრო ხელოვნება საქართველოში, გაზ. „სახალხო ფურცელი“, 1915 წ., №№ 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401.

და საგანგებო ნაშრომებიც მიეძღვნა ამ საკითხს. მაგრამ ამ ავტორთა ნარკვევები, წყაროების სიმცირის გამო, უმეტესწილად, მოსაზრებებზეა დამყარებული და არა ისტორიულ საბუთებზე. ასე მაგალითად, ნ. ურბნელი აღნიშნავს, რომ XII საუკუნის პირველ მეოთხედში, ე. ი. დავით აღმაშენებლის მეფობის დროს, საქართველოს ლაშქარს „მიღებული ჰქონდა ბიზანტიური, ანუ რომის საომარი დაწყობა ჯარისა, ეგრეთწოდებული „მწყრივებრივი ტაქტიკა“. ეს ტაქტიკა თხოულობდა, რომ რამდენიმე რაზმი ორ მწყრივად დაწყობილიყო ჭადრაქის კაცების მსგავსად. ორივე მწყრივის რიცხვი თანასწორი უნდა ყოფილიყო. პირველი მწყრივი იერიშით მიდიოდა და თუ სიგრძით მტრის მოწინავე ჯარს აღემატებოდა, მაშინ ფრთებს შლიდა და ორმხრივ მოესვეოდა მოწინააღმდეგეს. მეორე მწყრივი პირველს „შველოდა“ და სხვ. ნ. ურბნელი მიუთითებს, რომ დავით აღმაშენებელს შეუცვლია ეს წესი: „ორის მაგიერ სამი მწყრივი შემოიღო; თითოეულს საკუთარი დანიშნულება ჰქონდა. პირველს შეადგენდა წინამძღოლი ჯარი, მეორეს ყოლბი ჯარი. მაშველ მწყრივად ითვლებოდა როქის სპა, რომელსაც თვით მეფე წინ უძღოდა“. ნ. ურბნელის ეს მოსაზრებები არაფრით არ განსხვავდება თ. დადეშქელიანის ნარკვევში გამოთქმული მოსაზრებისაგან. ამ მხრივ ვერც ი. გედევანიშვილის ნარკვევი — „სამხედრო ხელოვნება საქართველოში“ — იძლევა საკითხის არსებით გაშუქებას.

პროფ. ა. კიკვიძეს მოჰყავს ცნობები ვასტანგ გორგასლის შემადიანის — ჯუანშერის — თხზულებიდან, სადაც ლაპარაკია ბრძოლის დროს საქართველოს ლაშქრის განლაგებაზე. კერძოდ, თხზულება მოგვითხრობს, რომ როცა ვასტანგ გორგასალმა ოსთა ლაშქრის წინამძღოლი გოლიათი ბაყათარი ძირს დასცა, იგი ამოუდგა თავის სპას და „წარემართნენ წინ ჯერ ცხენოსანნი, შემდეგ ქვეითნი და ქვეითთა უკანით სიმრავლე მხედართა“ ხოლო ვასტანგ მეფე მთელ სპას ანუ მთელ ლაშქარს უკან მიჰყვებოდა „რჩეულითა მხედრითა“. ბრძოლა განახლებულა. როცა ვასტანგი მარჯვენა მხრიდან უტევდა, მოწინააღმდეგის მარცხენა მხარე ძრწოდაო და — პირიქით. ასე რომ, ამ ცნობის მიხედვით ვასტანგი ჯერ მოწინავე რაზმში ყოფილა (ამ დროს მოუკლავს მას ბაყათარი), ხოლო შემდეგ, თა-

ნის ლაშქარს ზურგში მოჰქცევია, ბრძოლის განაღდებისას კი ეწვლა მოწინავე რაზმში გადასულა.

ამ ცნობიდან საქართველოს ლაშქრის საბრძოლო წყობასე გამოიყურება: მოწინავე ნაწილი მხოლოდ მხედრობა, ანუ ცხენოსანი რაზმია, მას მოჰყვება ქვეითი ნაწილები, ქვეითი ნაწილების შემდეგ კი — ცხენოსანი ნაწილების რეზერვი და ერთიანად ცხენოსნებისაგან შემდგარი „რჩეულთა“ ლაშქარი ჰეფის მეთაურობით.

რაზმები იყოფა მარჯვენა და მარცხენა ფრთად. მეფე თავისი რჩეული ლაშქრით ადგილს იცვლის და იქ არის, სადაც უფრო მეტად არის გართულებული მდგომარეობა. „ის ჩვეულებრივად მთელი ჯარის ზურგშია, ხოლო საჭიროების მიხედვით ხან მარცხენა ფრთაზე და ხან მარჯვენა ფრთაზე იბრძვის. ზოლო მოწინააღმდეგის კონცენტრირების შემთხვევაში მარჯვენა და მარცხენა ფრთას აერთებს“¹.

პროფ. ა. კიკვიძის აზრით, დავით აღმაშენებლის დროსაც ეს წესი უნდა ყოფილიყო დაცული, რადგან დავით აღმაშენებლის დრო დიდად არ არის დაშორებული ჯუანშერის დროს (ეს უკანასკნელი კი, როგორც პროფ. ა. კიკვიძე ფიქრობს. ვახტანგის მეფობის ხანას XI საუკუნის რეალიების მიხედვით გადმოგვეცემდა და მისი ცნობაც XI საუკუნის საქართველოს სამხედრო წყობილებას უფრო შეეხება)².

ჩვენ არ ვიცით, რამდენად მართებულია იმის მტკიცება, რომ ჯუანშერი ვახტანგის ეპოქას მისი თანამედროვე XI საუკუნის რეალიების მიხედვით გადმოგვეცემდა (ასეთ შემთხვევაში ჯუანშერის თხზულების, როგორც ვახტანგის ცხოვრების შესასწავლი წყაროს მნიშვნელობა მცირდება), მაგრამ იმის მტკიცება, თითქოს დავით აღმაშენებლის დროსაც იგივე საბრძოლო ტაქტიკა იყო, რაც ჯუანშერის დროს, არ უნდა იყოს მართებული. განსაკუთრებით ეჭვს იწვევს პროფ. ა. კიკვიძის მოსაზრება: „ის (მეფე — რ. მ.) ჩვეულებრივად მთელი ჯარის ზურგშია“³. დავითის ისტორიკოსი კი საქმის ვითარებას სხვაგვარად

აბ. კიკვიძე, დავით აღმაშენებელი, გვ. 42

¹ იქვე.

² იქვე.

წარმოგვიდგენს. მისი სიტყვით „თვთ მეფე არა თუ ვითარცა სხუა ვინმე ზურგიით უდგა ოდენ სპათა თვსთა, ანუ შორით უზრახებდა, ვითარცა ერთი მთავართაგანი ვინმე, არამედ უპირატეს ყოველთასა თვთ წინა უვიდოდა, და ვითა ლომი შეუზახებდა კმითა მაღლითა, და ვითა გრიგალი მი-და-მო იქცეოდა“¹ ჩვენის აზრით, აქ მსოლოდ მეფის თაყვანისმცემელი ისტორიკოსის ხოტბა არ უნდა დავინახოთ. იქნებ ისტორიკოსის სიტყვები, დავით აღმაშენებელი ლაშქარს „თვთ წინა უვიდოდაო“, სწორედ მეფის რაიმე ახალ ტაქტიკურ ჩანაფიქრზე მიუთითებდეს. ისტორიკოსი იმასაც გვეუბნება, რომ დავითი „უმსგავსო სპასპეტი და წინამბრძოლი“² იყო. „წინამბრძოლის“ ინსტიტუტი შემდგომ ხანებშიც გვსვდება. „წინამბრძოლი“ ს.-ს. ორბელიანის განმარტებით პირველ შემსწავლეს ნიშნავდა³, ე. ი. იმას, ვინც პირველად ჩაებმებოდა ბრძოლაში. ფეოდალიზმის ხანის სხვა ისტორიკოსებიც მოიხსენიებენ „წინამბრძოლს“. თამარის ისტორიკოსი, როცა რუქნადინთან ბრძოლას ეხება, ამბობს: „დააწყყეს რაჟმრ, სადა იგი წინამბრძოლად იყო ზაქარია მხარგმელი“...⁴ ჟამთააღმწერელიც, როცა ის ლაშა-გიორგის განძელებთან ბრძოლაზე მოგვითხრობს, წერს: გულადად იბრძოდაო ჭაბუკი მეფე, „რომლის თანა წინამბრძოლობდეს ძლიერად ყუარყუარე ჯაყელისა შვილი“⁵.

წინამბრძოლთა მოვალეობა ის იყო, რომ მტერს ჩვეულებრივ პირველნი ეკვეთებოდნენ-ხოლმე⁶. ბუნებრივია, წინამბრძოლთა უნარიანობასა და ბრძოლის გაშლაზე დიდად იქნებოდა დამოკიდებული გამარჯვების ბიდი. „უმსგავსო სპასპეტისა და წინამბრძოლის“ დავით აღმაშენებლის პირველ რი-

¹ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 329.

² იქვე, I, გვ. 337.

³ ს.-ს. ორბელიანი, სიტყვის კონა. თბ., 1949, გვ. 871.

⁴ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 96.

⁵ იქვე, გვ. 153.

⁶ წინამბრძოლთა ამ მოვალეობაზე დაბეჭდებით მიუთითებენ, როგორც „ისტორიანი და აზმანი შარავენდელთანის“ ავტორი, ასევე ჟამთააღმწერელიც.

გებში ბრძოლაც, მით უმეტეს, რომ მას თან ხლებია რჩეული მოლაშქრეებისაგან შედგენილი ლაშქარი, ე. წ. მონა-სპა, გადამწყვეტ გავლენას იქონიებდა საერთოდ ლაშქარზე, მებრძოლთა მორალურ განწყობილებასზე.

ამრიგად, დავით აღმაშენებლის დროინდელი ლაშქრისათვის დამაპასიოთებელია მეფისა და მონა-სპის წინა ხაზზე ბრძოლა, განსხვავებით წინანდელისაგან, როცა მეფე მხოლოდ აუცილებელი საჭიროების შემთხვევაში გადადიოდა წინა რიგებში¹.

საინტერესოა თვით „მონა-სპის“ საკითხიც; დავითის ისტორიკოსი აღნიშნავს: „კუალად მონანი რომელ პევეს რჩეულნი და განსწავლულნი ღუაწლსა, ვითარ ხუთი ათასი კაცი, ყოველნი ქრისტიანე ქმნილნი, მისანდონი და გამოცდილნი სიმბნითა“... როგორც ჩანს, მონა-სპა სპეციალურად იყო შედგენილი რჩეული და გამოცდილი მოლაშქრეებისაგან. მონა-სპა მეფის პირადი ლაშქარი იყო. ხუთი ათასი კაცი მეფესთან ერთად იბრძოდა; ამასთანავე, მათ მეფის დაცვაც ჰქონდათ დავალებული. მეფე ბრძოლის დროს ყოველ მომენტში მონა-სპასთან ერთად იყო. ყველგან და ყოველთვის პირველ რიგში მეფესთან მონა-სპის მოლაშქრეებიც იბრძოდნენ მტრის წინააღმდეგ და მეფეს იცავდნენ.

სათანადო წყაროების უქონლობის გამო ძნელია გადაჭრით იმის თქმა, თუ რა სიახლენი იქნა შეტანილი საქართველოს ლაშქრის ტაქტიკაში, მაგრამ სადაო არ უნდა იყოს, რომ XII საუკუნის პირველი მეოთხედის საქართველოს სამხედრო რეფორმის ერთ-ერთ შემადგენელ ნაწილს სტრატეგიული და ტაქტიკური სიახლენიც შეადგენდა, რამაც თავი იჩინა დიდგორის ბრძოლაში. არ არის გამორიცხული, რომ სწორედ დავით აღმაშენებელმა ჩაუყარა საფუძველი ლაშქრის იმ ტაქტიკას, რომელმაც დასრულებული ორიგინალური სახე მიიღო XII—XIII საუკუნეებში.

აქვე უნდა ითქვას, რომ დავით აღმაშენებლის მიერ ორგანიზებული ქართული ლაშქრის წყალობით საქართველოს სამეფო ხელისუფლებამ არა ერთი მნიშვნელოვანი ამოცანა გა-

¹ ა. კიკვიძე, დავით აღმაშენებელი, გვ. 42.

დაწყებითა. სწორედ მისი საშუალებით დაიმორჩილა გახდგომი-
ლი ღიდგვარიანები (კლდეკარის ერისთავი და სხვ.), შემოიერთა
თა კახეთი, დაამარცხა განძის მფლობელი, თურქებს ქართლი-
დან ფეხი ამოუკვეთა, შემოიერთა სამშვილდე, რუხსთავი, ლო-
რე, გიში. თურქებთან დიდი და გადამწყვეტი ბრძოლა კი ჯერ
კიდევ წინ იყო. მზადდებოდა ნიადაგი თბილისის გასათავი-
სუფლებლად, მტრის წინააღმდეგ ბრძოლის ასპარეზის საქარ-
თველოს საზღვრებს გარეთ გასატანად.

საქართველოს სამეფო კარის ამ ფართო გეგმების შესრუ-
ლება შესაძლებელი გახდა ახალი საზის ჯარის შექმნით. ქარ-
თველთა ლაშქრის ერთი ნაწილი ჯერ კიდევ დამოკიდებული იყო.
მსხვილ ფეოდალებზე, მათ ნება-სურვილსა და ურთიერთობაზე
მეფესთან (ზოგჯერ ამ ლაშქარს მეფის წინააღმდეგაც იყენებ-
დნენ). ამასთანავე, გამუდმებული ომები, რომელსაც დავითი
აწარმოებდა, ძირითად მწარმოებელ ფენას დიდი ხნით წყვეტ-
და სოფლის მეურნეობას. ქვეყნის ძლიერება კი არა მარტო
ლაშქრის ორგანიზებაზე, არამედ თვით ეკონომიურ აღორძინე-
ბაზე იყო დამყარებული. მუშაშელის მოცდენა ქვეყნის ეკონო-
მიურ აღორძინებას ხელს საგრძნობლად შეუშლიდა. ამ მი-
ზეზემა, ქართული ლაშქრის ორგანიზებასთან ერთად, ლაშქ-
რის ახალი საზის შექმნაც განაპირობა.

საქართველოში უცხო ჯარის მოწვევა არ ყოფილა უჩვეუ-
ლო მოვლენა. კავკასიის მთიანეთში ან იმიერკავკასიაში გარე-
კეული პირობით ქირაობდნენ ხოლმე ლაშქარს: დათქმულ
დროს მტრის წინააღმდეგ აღაშქრებდნენ და შემდეგ ისევ შინ
ისტუმრებდნენ¹.

ამჯერად, როცა საქართველო ასე გაძლიერდა, ბუნებრივია.
დროებითი ჯარის დაქირავება ვერ დააკმაყოფილებდა ქვეყნის
მოთხოვნებს. უნდა გამონახულიყო საჭირო რესურსები და
შექმნილიყო მუდმივი ჯარი. საქართველოს სამეფო კარმა ყიფ-
ჩაყთა გადმოსასლება განიზრახა.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში არა ერთი მოსაზრება გამო-
თქმულა საქართველოს სამეფო კარის მიერ გადადგმული ამ

¹ ნ. ბერძენიშვილი, ვ. დონდუა, მ. ღუმბაძე და სხვ. საქართველოს
ისტორია, გვ. 159.

ნაბიჯის მიზეზებზე. დავითის ისტორიკოსი ხაზს უსვამს იმ გაჩემობას, რომ დავით აღმაშენებელმა „ძლევათა და გამარჯვებათა თვსთა“ შედეგად თავის მფლობელობაში მოაქცია ბევრი ქალაქი და ციხე, და აღნიშნავს, რომ „არა იყო ესეოდენი სიმრავლე ლაშქართა სამეფოსა შინა მისსა, რათამცა ქალაქთა დ. ციხეთა შინა მდგომად და დამპყრველად და კუალად თვთ მის თანა მყოფად და მოლაშქრედმცა კმა იყვნეს დაუცხრომელად შიმოსლვასა ლაშქრობასა მისსა ზამთარ და ზაფხულ“¹. ამიტომ, განაგრძობს ისტორიკოსი, შემოიკრიბა გონება (დავიდ აღმაშენებელმა — რ. მ.)... აღიღო მალლად თავი თვსი და მიმოავლო თუალი გონებისა თვსისა და განიცადა კეთილად, განიზრახა სამეფოთა ცნობითა, რომელ არა კმა იყვნეს სამეფოსა მისისანი თანამიყოლად კრთომათა და წადიერებათა სულის მისისათა“². ე. ი. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი ყივჩაყთა მოყვანის მიზეზად თვლის იმას, რომ „არა იყო ესეოდენი სიმრავლე ლაშქართა სამეფოსა შინა მისსა“.

სხვა მიზეზებს იგი ასე ჩამოთვლის: ა) „ყივჩაყთა ნათესავისა სიმრავლე“. ბ) „წყობათა შინა სიმკნე, სისუბუქე და მიმოსლვა სიფიცხე მიმართებისა“, გ) „ადვილად დასამპყრელობა და ყოვლითურთ მომზავებლობა ნებისა თვსისა“, დ) „ამათ თანა უადვილეს იყვნეს მოსლვად მახლობელობითაც და უპოვარებითა“, ე) აგრეთვე დავითსა და ყივჩაყებს შორის ნათესაური კავშირი არსებობდა. „რამეთუ... მოეყვანა... გურანდუხტ... შვილი ყივჩაყთა უმთავრესისა ათრაქა შარაღანის ძისა“.

ვახუშტი ბაგრატიონი ყივჩაყთა გადმოყვანის შემდეგ მიზეზებს ასახელებს: „რამეთუ არა კმა-ეყოფის სპანი მისნი ესეოდენთა ციხეთა და ქვეყანათა დაპყრობად, განიზრახა გონიერებითა და წარვიდა ოვსეთად, რათა გადმოიყვანოს სიმრავლე მათი (ყივჩაყების — რ. მ.), ვინაიდან მოეყვანა (დავით აღმაშენებელს — რ. მ.) ასული ყივჩაყთა მეფისა ცოლად თვისად გურანდუხტ, დედოფლად გეორგიისა“³. ე. ი. ვახუშტი ბაგრატიონი ლაშქრის (სპის) უკმარისობასთან ერთად დავით აღ-

¹ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 335.

² იქვე.

³ ვახუშტი, საქართველოს ისტორია, დ. ბაქრაძის გამოც. გვ. 179.

მაშენებლის ცოლს, ყივჩაყთა მეფის ასულს, კურანდუხტსაც ასახელებს ყივჩაყთა გადმოყვანის მიზეზად.

შემდგომი დროის ისტორიკოსებიც დავით აღმაშენებლის მიერ გურანდუხტის შერთვას უკავშირებენ ყივჩაყთა გადმოყვანას. ბროსე „საქართველოს ისტორიაში“ წერს: „დავითმა გადაწყვიტა დიდძალი რიცხვი ყივჩაყებისა ჯარებისა დაქირავნა. მან წინეთ ამისა შეიკრათ გურანდუხტი, ასული ათრაქისა, შარალანის შვილისა“...¹ იგივეს აღნიშნავს ნ. ურბნელი თავის მონოგრაფიაში „დავით აღმაშენებელი და მისი დრო“².

ყივჩაყთა გადმოყვანის საკითხზე სათანადო მოსაზრება აქვს გამოთქმული დავით კარიკაშვილს: როგორ შეიძლება, — ამბობს იგი, — რამდენ დიდი სამუდამო ჯარის დაწესება ქართველთაგან, რომელნიც სანგრძლივი ომების გამო ისე შემცირებულ იყვნენ საომარი გამოსადეგის ვაკუუმების რიცხვით. ამიტომ მას (დავით აღმაშენებელს—რ. მ.) მოუვიდა აზრად მოეწვია უცხო ხალხი“...³.

აქად. ივ. ჯავახიშვილმა შეუღმივი ლაშქრის შექმნისა და ყივჩაყთა გადმოყვანის მიზეზებად ძირითადად დავით აღმაშენებლის მიერ ყივჩაყთა მთავრის ასულის ცოლად შერთვისა და ამ ხალხის კარგი ბრძოლისუნარიანობის ვერსია გაიმეორა⁴.

ანალოგიურ აზრს გამოთქვამენ პროფესორები ა. კიკვიძე (იმ განსხვავებით, რომ იგი მიზეზებში ჯერ ყივჩაყთა კარგ შემორობას ასახელებს და შემდეგ დავით აღმაშენებლის მოყვრობას ყივჩაყებთან)⁵ და ს. მაკალათია⁶.

ზემოჩამოთვლილი მოსაზრებები საქართველოში მუდმივი ლაშქრის შექმნისა და ყივჩაყთა გადმოყვანის მიზეზებზე არ არის სრულყოფილი, ყოველ შემთხვევაში ისინი ვერ გვაძ-

¹ მ. ბროსე, საქართველოს ისტორია, ნაწილი პირველი, ტფ., 1895, გვ. 152.

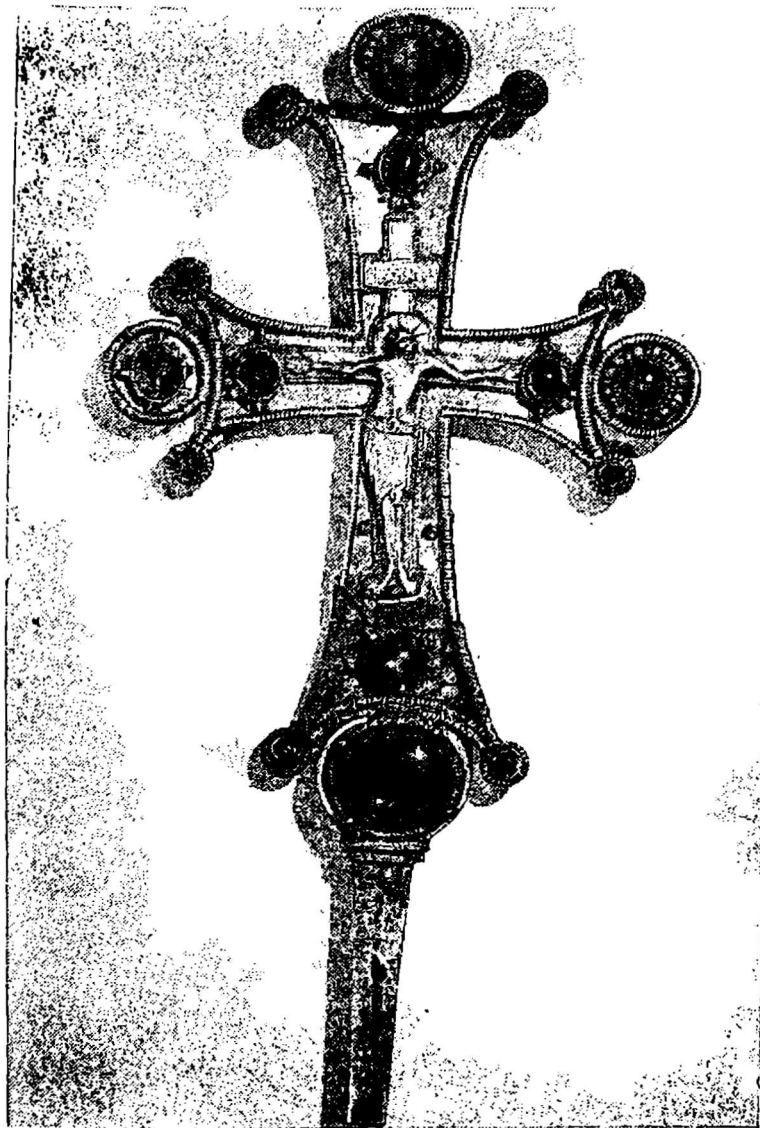
² ნ. ურბნელი, დავით აღმაშენებელი და მისი დრო, მოამბე, 1894, № 2, გვ. 15.

³ დ. კარიკაშვილი, საქართველო XII საუკუნეში, ტფ. 1902, გვ. 47.

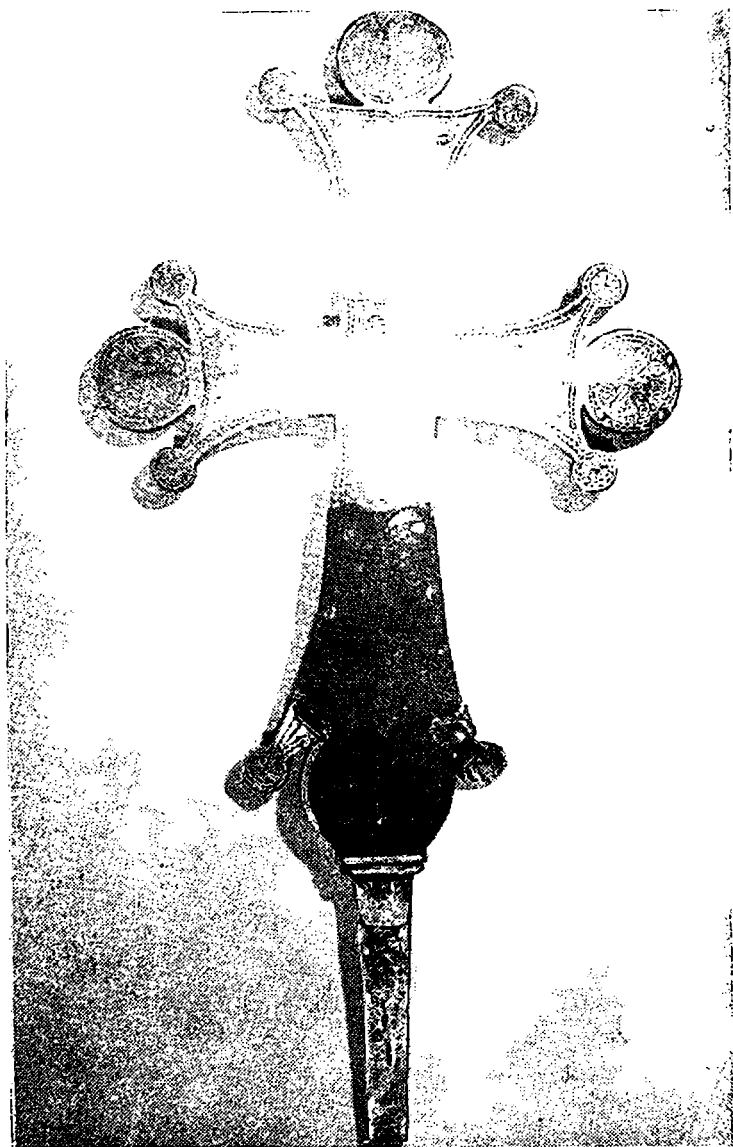
⁴ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 199.

⁵ ა. კიკვიძე, დავით აღმაშენებელი, გვ. 9.

⁶ ს. მაკალათია, დავით აღმაშენებელი, გვ. 25.

დავით აღმაშენებლის ჯვარი (წინა მხარე)

დავით აღმაშენებლის ჯვარი (ლკანა მხარე)

ლევნ ამ მიზეზების არსებით ახსნას. ეს შეიძლება იმით იყოს გამოწვეული, რომ აღნიშნული საკითხი საგანგებო შესწავლის საგანი არ გამხდარა.

დავიწყეთ დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსით. იგი ყივჩაყთა გადმოყვანის ერთ-ერთ მიზეზად ასახელებს საქართველოს ლაშქრის სიმცირეს. ამ მოსაზრებას, როგორც ზემოთ ვნახეთ, ზოგიერთი სხვა ისტორიკოსიც იზიარებდა. წყაროდ, ბუნებრივია, იყენებდნენ თვით დავით აღმაშენებლის შემატიანის თხზულებას.

სწორია თუ არა ეს დებულება? ვფიქრობთ, რომ მთლად არა. რა თქმა უნდა, ფაქტია, რომ საქართველოს ლაშქარი იმ დიდი ბრძოლების შედეგად, რომელსაც XII საუკუნის პირველ მეოთხედში ჰქონდა აღგილი (1110 წელს ქართველთა ჯარმა სამშვილდე აიღო, 1115 წელს — ქალაქი რუსთავი, 1117 წელს — ქ. გიში, 1118 წელს — ლორე და სხვა), დაიღალა და რიცხობრივადაც შემცირდა. მაგრამ არც ისე ძლიერ, რომ თავდაცვისა და შემდგომი ბრძოლების წარმოების საშუალება არა ჰქონოდა.

საქართველოს სამეფო კარს კარგად ჰქონდა შეგნებული, რომ თურქთა ბატონობისაგან გასათავისუფლებლად წარმოებული ხშირი ომები უდიდეს მატერიალურ ზარალს აყენებდა და აჩანაგებდა საქართველოს ეკონომიკას. საქართველოს ჯარი ფეოდალური ლაშქრის პრინციპებზე იყო აგებული, მიწის მუშა იძულებული იყო გუთანს მიეტოვებინა და ხელი იარაღისათვის მოეკიდა.

ამის გამო ფეოდალური მეურნეობა ზარალდებოდა. ყივჩაყთა გადმოყვანის შემთხვევაში კი ქვეყანა ასეთ ზარალს თავს დაალწევდა. აღორძინდებოდა ქვეყნის ეკონომიკა და, ამავე დროს, თავდაცვის საქმეც მოგვარდებოდა.

ამდენად, საქართველოს მთავრობა ყივჩაყთა გადმოყვანით შორს უმიზნებდა. ამას საქართველოს ეკონომიკის აყვავება უნდა მოჰყოლოდა, ანდა უარეს შემთხვევაში, საქართველოს მეურნეობა ომებით აღარ გაჩანაგდებოდა.

მეორე, როგორც აღვნიშნეთ, საქართველოს სამხედრო წყობა ფეოდალურ წესზე იყო აგებული; თითოეული ფეოდალი—ერისთავი—ვალდებული იყო ჯარი მზად ჰყოლოდა.

მთელი სამეფო სადროშოებად იყო დაყოფილი. თითოეულ მათგანს თავისი ადგილი ჰქონდა მიჩნეული¹. საბოლოო ჯამში საქართველოს სამეფოს ძლიერება დამოკიდებული იყო მეფისა და მოყმე ფეოდალების დამოკიდებულებაზე.

დავით აღმაშენებელი ამ რეფორმით ცდილობდა, რაც შეიძლება მეტად შეეზღუდა ფეოდალთა პოლიტიკური უფლებები და გაეძლიერებინა მეფის ხელისუფლება. უცხოელთა გადმოყვანითა და მუდმივი ჯარის შექმნით მეფე ფეოდალებისაგან დამოუკიდებელი გახდებოდა. ამით თავისთავად შემცირდებოდა ფეოდალთა როლი ლაშქრობათა დროს.

ამდენად, ყივჩაყთა გადმოსახლების ძირითად მიზეზად უნდა ჩაითვალოს ორი ფაქტორი: საქართველოს მთავრობის ზრუნვა ეკონომიური ძლიერების შენარჩუნებისა და შემდგომი აღმავლობისთვის და სამეფო კარის ბრძოლა ხელისუფლების ცენტრალიზაციისათვის².

ისმება კითხვა: რატომ გადაწყდა მაინცადამაინც ყივჩაყების გადმოყვანა და მათგან მუდმივი ლაშქრის შექმნა? ზოგი მკვლევარის მიხედვით, ამ მხრივ გადამწყვეტი როლი ითამაშა დავით აღმაშენებელს მოყვრობამ ყივჩაყებთან, რაც, ჩვენი აზრით, არ არის დამაჯერებელი.

ყივჩაყების ყოფა-ცხოვრებაში საქართველოს მეფემ და სამეფო კარმა შენიშნა ის ფაქტორები, რომლებმაც განაპირობა სწორედ ყივჩაყებისა და არა სხვა ხალხის ჩამოსახლება.

ყივჩაყები კავკასიონის ჩრდილოეთით, მდ. დონიდან მოკიდებული კასპიის ზღვის ნაპირებამდე ცხოვრობდნენ. XII საუკუნეში თავიანთი განვითარებით ისინი დაბალ საფეხურზე იდგნენ, ჯერ კიდევ ნახევრად პატრიარქალური წყობილება ჰქონდათ. ყივჩაყები ცნობილი იყვნენ თავიანთი კარგი საბრ-

¹ ნ. ურბნელი, დავით აღმაშენებელი და მისი დრო, გაზ. „დროება“, 1894, № 2, გვ. 3.

² დავითის ისტორიკოსის ის მოსაზრება კი, რომ „არა იყო ესეოდენ სიმრავლე ლაშქართა სამეფოსა ამისა“ — უნდა გამოხატავდეს აღნიშნულ საკითხზე სამეფო ხელისუფლების გადაწყვეტილების ერთგვარ გამართლებას; ეტყობა გარკვეული წრეები წინ აღდგომიან ამ უცხო ეროვნების ხალხთა სამუდამო ჩამოსახლებას საქართველოს მიწა-წყალზე.

ძოლო თვისებებით. დავით აღმაშენებელმაც კარგად „უწყოდა კეთილად ყივჩაყთა ნათესავისა სიმრავლე, და წყობათა შინა სიმკნე, სისუბუქე და მიმოსლვა, სიფიცხე მიმართებისა, ადვილად დასამკირვლობა და ყოვლითურთ მომზავებლობა ნებისა აივსისა“¹.

ყივჩაყები რომ დაბალი განვითარების საფეხურზე იდგნენ, ესეც სასარგებლო იყო საქართველოსათვის. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, საქართველოს სამეფო კარს ლაშქრის დროებითი დაქირავება არ ჰქონდა გადაწყვეტილი. გადმოსახლებული ხალხის ბაზაზე უნდა შექმნილიყო მუდმივი ლაშქარი. ასეთ შემთხვევაში დაბალი განვითარების ხალხის (მით უმეტეს მომთაბარე ხალხის) გადმოყვანა იმიტომ იყო ხელსაყრელი, რომ ისინი ადვილად შეეგუებოდნენ ახალ გარემოს. გარდა ამისა, ბუნებრივია, უსათუოდ მოექცეოდნენ მათზე გაცილებით უფრო მაღალი კულტურის ხალხის (ქართველების) გავლენის ქვეშ, ადვილად შეერწყმებოდნენ და გაქართველდებოდნენ. ე. ი. საქართველო მათთვის სამშობლოდ გადაიქცეოდა და ისინიც ამ ქვეყნის ერთგულნი გახდებოდნენ. ზოგიერთი მეცნიერი ფიქრობს, რომ ყივჩაყები საქართველოს იმიტომ უერთგულებდნენ, რომ მათი მთავარი დავით აღმაშენებლის სიმამრი იყო. თქმა არ უნდა, რომ ეს ფაქტორი (მოყვრობა) ყივჩაყების ერთგულების საწინდრად ვერ გამოდგება. საქართველოს სამეფო კარს კარგად უნდა ჰქონოდა გათვალისწინებული საქმის ყოველი მხარე, როცა მათ გადმოსახლებას გადაწყვეტდა. გათვალისწინებული უნდა ჰქონოდა ისიც, რომ, ყივჩაყთა ერთგულება მხოლოდ მეფისადმი, დავით აღმაშენებლისადმი, საკმარისი არ იქნებოდა. ამიტომ თავიდანვე იფიქრებდნენ მათ გაქართველებაზე, რათა ეს უკანასკნელნი საერთოდ ქვეყნის ერთგულნი ყოფილიყვნენ და არა მხოლოდ მეფისა.

ამდენად, საქართველოს სამეფო კარის მიერ სწორედ ყივჩაყების გადმოსახლების მიზეზი ამ ხალხის განვითარების დაბალი დონე უნდა ყოფილიყო, რაც მათი უმტკივნეულოდ ჩამოსახლებისა და შერწყმის საშუალებას იძლეოდა. ამას ემატებოდა ყივჩაყთა კარგი საბრძოლო თვისებები და ის გარემოე-

¹ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 336.

ბაც, რომ რუსეთის დიდი მთავრის მიერ სამხრეთ რუსეთის კელებიდან გამოძევებული ყივჩაყთა ის ტომი, რომელსაც ათრაქა შარალანის ძე მთავრობდა, დიდ შევიწროებას განიცდიდა.¹ რაც შეეხება, დავით აღმაშენებლისა და ყივჩაყთა მთავრის მოყვრობის საკითხს, ის ვერ იქნებოდა ამ ღონისძიების ობიექტური მიზეზი; მხოლოდ ხელისშემწყობი პირობა კი შეიძლება ყოფილიყო. ეს კარგად უნდა ჰქონდეს შემჩნეული თვით დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსსაც. როცა იგი ჩამოთვლის იმ მიზეზებს, რისთვისაც საქართველომ არჩევანი ყივჩაყებზე შეაჩერა, საქართველოს მეფისა და ყივჩაყთა მთავრის ნათესაურ კავშირს² ყველაზე ბოლოს იხსენიებს. იგი ჭერაათ საბრძოლო თვისებებს ასახელებს... „და ამათ თანა უადვილეს იყვნეს მოსლვად მახლობელობითაცა და უპოვარებითა, და რამეთუ პირველ მრავალთა წელთასა მიერ მოეყვანა სამატრელი და ყოვლად განთქმული სიკეთითა გურანდუხტ ღედოფალი, შვილი ყივჩაყთა უმთავრესისა ათრაქა შარალანის ჰისა, სჯულიერად მეუღლედ თვსად და დედოფლად ყოვლისა საქართველოსა“³.

ამდენად, ყივჩაყთა მთავართან საქართველოს მეფის ნათესაური კავშირი მხოლოდ ბოლოხარისხოვანი მიზეზი უნდა ყოფილიყო ამ დიდი გეგმის შესასრულებლად.

როგორც დავინახეთ, სამხედრო რეფორმის გატარების პირველი ნაბიჯი საქართველოს სამეფო კარს ღრმად ჰქონდა აწონ-დაწონილი, რადგან მის გატარებასა და შესრულებას დიდი დაკვირვება სჭირდებოდა.

¹ XII საუკუნის მეორე ნახევრიდან იწყება ყივჩაყების გამოჩენა და თარეში რუსეთის სამთავროების საზღვრებზე. ეს შემოტევები გრძელდებოდა ამ საუკუნის ბოლომდე. XII საუკუნის დასაწყისში რუსთა ძალების გაერთიანების შედეგად აილაგმა ეს თარეში, მაგრამ შემდეგაც, მთელი საუკუნის მანძილზე, რუსეთს ყივჩაყების თავდასხმის საფრთხე მაინც ემუქრებოდა. (იხ. ი. ცინცაძე, ძიებანი რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან (X—XV), თბ., 1956, გვ. 68).

² ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 336.

³ იქვე.

დავით აღმაშენებელმა საქართველოს სამეფო ლაშქარში ყივჩაყთა მოსაწვევად „კაცნი სარწმუნონი“ გაეზავნა. ყივჩაყები ამ მოწოდებას სისხარულით შეჰედნენ („სისხარულით მიი-ოჟალეს“), საქართველოს მეფეს თანხმობა შემოუთვალეს და ითხოვეს „გზა მშვიდობისა ოვსთაგან“¹.

დავით აღმაშენებელი ოსეთს თვით „წარემართა და თანა-წარიტანა გიორგი ჭყონდიდელი და მწიგნობართ-უხუცესი რუსი, კაცი სრული ყოვლითა სიკეთითა სულისა და ჭოროცთასა, სავსე სიბრძნითა და გონიერებითა“...². საქართველოს მეფე ოსეთში შევიდა თუ არა, „მოეგებნეს მეფენი ოვსეთისანი და ყოველნი მთავარნი მათნი, და ვითარცა მონანი დადგეს წინა-შე მისსა“³. დავით აღმაშენებელმა ოსები და ყივჩაყები შეა-თანხმა; „და ყო შორის მათა სიყუარული და მშდობა ვითარ-ცა ძმათა“⁴. ამ შეთანხმების და ურთიერთობის საწინდრად და-ვითმა მძევლები ჩამოართვა ორივე მხარეს, თვითონ კი „აღიზუ-ნა ციხენი დარიალსა და ყოველთა კართა ოვსეთისათა და კავ-კასიისა მთისათანი. და შექმნა გზა მშდობისა ყივჩაყთათვს“⁵.

აღნიშნულ ფაქტს, რომელიც დავით აღმაშენებლის ის-ტორიკოსს ასე დაწვრილებით აქვს გადმოცემული, უაღრესად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. ჯერ ერთი, ამიერიდან ჩრდილოე-თის ყველა გადასასვლელის ციხეები საქართველოს ზღაპრულ იქ-ნებოდა, მეორე — ოსებისა და ყივჩაყების შერიგება და მათი საქართველოს ყმადნაფიცებად ქცევა ქვეყანას ზურგს გაუ-მაგრებდა და ჩრდილოეთიდან მშვიდობას უზრუნველუყოფდა. დავით აღმაშენებელს საშუალება ეძლეოდა საქართველოს შე-ერთებული მხედრობა სამხრეთ-აღმოსავლეთისა და სამხრეთ დასავლეთისაკენ მიემართა.

ამრიგად, ყივჩაყები საქართველოში გადმოასახლეს. დავით აღმაშენებელმა, მისივე ისტორიკოსის ცნობით, „ყივჩაყნი და-აყენნა ადგილთა მათ მარჯუეთა დედა-წულითა მათითა. რო-

¹ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 336.

² იქვე.

³ იქვე.

⁴ იქვე.

⁵ იქვე.

მელთა თანა იყო წყობად განმავალი რჩეული ორმოცი ათასი¹; ე. ი. დავით აღმაშენებელმა ყივჩაყები ოჯახებით გადმოიყვანა საქართველოში. ისტორიკოსი არ ასახელებს ადგილს, სადაც ყივჩაყები დასახლდნენ. ისე კი ამბობს: დავით აღმაშენებელმა „ადგილთა მათ მარჯუეთა“ დააყენაო. აკად. ივ. ჯავახიშვილის საფუძვლიანი ვარაუდით, ყივჩაყები უმთავრესად დასახლეს თურქთა მძლავრობის დროს დაცარიელებულ ადგილებში, კერძოდ ქართლში².

საქართველოს მთავრობას გადმოყვანილი „წყობად განმავალი რჩეული ორმოცი ათასი“ ყივჩაყი საჭურველითა და ცხენებით უზრუნველუყვია. ყივჩაყები „უმრავლესნი ქრისტიანე იქმნებოდეს დღითი-დღე, და სიმრავლე ურიცხვ შეუძინებოდა ქრისტესა“³.

ყივჩაყების გაქართველების პროცესი სწრაფად მიმდინარეობდა. სულ მალე მწერლობაში გაჩნდა ტერმინი „ნაყივჩაყარი“. ნაყივჩაყარნი საქართველოს სამეფო კარის დიდ თანამდებობებზეც გვხვდებიან (ასე მაგ., გიორგი მესამის დროს ნაყივჩაყარი ყუბასარი ამირსპასალარად იყო დაწინაურებული).

დავით აღმაშენებელმა ყივჩაყები „დააწყუნა გუარად-გუარად და დაუდგინნა სპარსალარნი და მმართველნი“⁴. ამათ გარდა, ხუთი ათასი კაცი მონა-სპაში იყო „ყოველნი ქრისტიანე ქმნულნი, მისანდონი და გამოცდილნი სიმკნითა“.

ამგვარად, დავით აღმაშენებელს მზად ჰყავდა 45 ათასი გაწვრთნილი ცხენოსანი ჯარი. ხოლო საჭიროების შემთხვევაში მას შეეძლო შეეყარა „თვისისა სამეფოსა სპანი რჩეულნი და მოკაზმულნი, ცხენკეთილნი და პირშეუქცეველნი“.

როგორც ზემოთ ვნახეთ, ყივჩაყები თავიანთი ოჯახებითურთ გადმოასახლეს. მათ ყველაფერთან ერთად მიწაც მიეცათ, ე. ი. ძირითადად მუდმივ, ბინადარ ცხოვრებაზე გადაიყვანეს. ბუნებრივია, რომ ამ გზით შექმნილი ლაშქარი ჩვეულებრივი დაქირავებული ვერ იქნებოდა. იგი არსებითად განსხვავდებოდა

¹ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 337.

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 209

³ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 337.

⁴ იქვე.

ისეთი დაქირავებული ლაშქრისაგან, რომელსაც მაშინაც „როქის სპას“ უწოდებდნენ. ყივჩაყები უშუალოდ ჩაებნენ ფეოდალური საქართველოს ცხოვრებაში. ისინი ქართველი გლეხებისაგან იმით განსხვავდებოდნენ, რომ ყივჩაყთა ვალდებულება მხოლოდ სამხედრო სამსახური უნდა ყოფილიყო. სხვა მხრივ კი ყივჩაყი მოსახლეობა, ალბათ, თავისუფალი იყო. არ არის გამორიცხული ისიც, რომ სამხედრო სამსახური ბეგარის სახით ყოფილიყო დაწესებული¹.

ამრიგად, ყივჩაყთა გადმოყვანა საქართველოს სამეფო კარმა 1118—20 წლებში განახორციელა. 1120 წელს საქართველოს ლაშქარი მტრის დასახვედრად მზად იყო. საქართველოში ყივჩაყთა გადმოყვანამ და დასახლებამ, საგანგებო გაწვრთნამ და მკაცრი დისციპლინის შემოღებამ სარგებლობა მოუტანა საქართველოს: ქვეყანა გაამაგრა, გააძლიერა, შინაური თუ გარეშე მტრები საგონებელში ჩააგდო. მუდმივი ჯარის შემოღებაში დავით აღმაშენებელს ბევრი დიდგვარიანი აზნაური ეწინააღმდეგებოდა. მაგრამ დიდმნიშვნელოვანმა ნაბიჯმა თავისი ნაყოფი გამოიღო. „განიცადეთლა ოთხთა ამათ წელთა ქმნილნი მისნი, რომელთა მრავალგზის ქმნულთა მცირედი მეგულუბის თქუმაღ“². დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ეს სიტყვები ეხება იმ ოთხი წლის სამხედრო ღვაწლსა და ძლევამოსილებას, რომელიც ყივჩაყთა ლაშქრის გადმოყვანიდან, 1120 წლიდან, საქართველოს მუდმივმა ლაშქარმა 1125 წლამდე მოიხვეჭა.

დიდგორთან ბრძოლას ჩვენ ზემოთაც შევეხეთ, მაგრამ აქ მაინც შევჩერდებით ამ ბრძოლასთან დაკავშირებულ ზოგიერთ საკითხზე. ბრძოლა სამხედრო თვალსაზრისით მრავალმხრივ საინტერესო იყო. დიდგორის ომს ისტორიკოსების, და განსაკუთრებით სამხედრო ხელოვნების მკვლევარების, დიდი ყურადღება იმთავითვე მიუქცევია. ამიტომ არის, რომ ამ ბრძოლის აღწერა და აგრეთვე მისი შეფასება, როგორც ქართველი, ისე უცხოელი ისტორიკოსების ნაშრომებშიც გვხვდება. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი, არაბი აჰმად იბნ უსუფ იბნ-

¹ ა. კიკვიძე, დავით აღმაშენებელი, გვ. 38.

² ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 338.

ალი-აზრაკ ალ-ფარიკი, იბნ-ალ-ასირი, გოტფე, მათე ურჰაელი — აი, არასრული სია იმ ძველი ავტორებისა, რომლებიც დიდგორის ომს შეეხნენ. აქვე უნდა შევნიშნოთ ისიც, რომ სამხედრო თვალსაზრისით აღნიშნული ბრძოლის მნიშვნელობაზე თავისი აზრი გამოთქვა ფეოდალური საქართველოს სამხედრო ხელოვნების ისტორიის თითქმის ყველა მკვლევარმა. ყოველივე ეს ერთხელ კიდევ ადასტურებს საკითხის მნიშვნელობას.

ალ-ფარიკი დაწვრილებით გადმოგვცემს იმ გზას, რომლითაც გაიარეს „მუსლიმანთა კოალიციის“ წარმომადგენლების — ნეჯმ-ედდინ ილლაზისა და ღუბეისის ჯარებმა. ისინი შესულან მანგლისის მიდამოებში და თრიალეთის გზას დასდგომიან. დათქმული იყო, რომ მთელი ლაშქარი თბილისის შესასვლელთან შეყრილიყო. იმავე ცნობით, ნეჯმ-ედდინი ნახევარი დღის სავალზე მისულა თბილისთან. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსიც ადასტურებს იმ ფაქტს, რომ მტერი თბილისის მისადგომებთან იყო მისული: „მოვიდეს (მტერი — რ. მ.) თრიალეთს. მანგლისს და დიდგორთა, რომელ თვთ ფერკთა ზედა ვერ ეტეოდეს ამათ ადგილთა“¹.

აკად. ივ. ჯავახიშვილმა ქართული საისტორიო წყაროების საფუძვლიანი შესწავლის შედეგად დაადგინა, რომ ძველი დროიდანვე შიდა ქართლში შესვლა მხოლოდ თრიალეთის გზით შეიძლებოდა².

ნათელია, რომ ილლაზი ყარსიდან გამოსულა და მანგლისისა და თრიალეთის მისადგომებთან გაჩერებულა.

ერთი სიტყვით, აგვისტოს შუა რიცხვებში მტერი თრიალეთ-მანგლისსა და დიდგორში განლაგებულა და ხელთ უგდია ყველა მნიშვნელოვანი სტრატეგიული მისადგომი.

ასეთ რთულ პირობებში, უდავოა, საქართველოს მხედართმთავრობა ახალ ტაქტიკურ ხერხს მიმართავდა. დავით აღმაშენებლის გამჭირაზობით აღფრთოვანებული ისტორიკოსი წერს: „მეფემან დავით, უშიშმან და ყოვლად უძრავმან გულითა, ... წინა განაწყო სპა მისი, და... ყოველი საქმე შეუნიერად

¹ ქართლის ცხოვრება, გვ. 341.

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 57.

და ღონიერად ყო, რაბამ რამე წყნარად, უშფოთველად და გამოცდილებით და ყოველად ბრძნად განაგო; და... თუსნი სპანი დაიცვნა უენებელად“¹. დავით აღმაშენებელმა მტერს ისეთი ამბავი დააწიაო, რომ „ამათ ყოველთათვის არა ჩუენი, არამედ ვგონებ, რომელ ყოველთა ბრძენთა სოფლისათა ენა ვერ შემძლებელ არს მოთხრობად ზედამიწეენით ყოველსავე“-ო². იმავე ისტორიკოსის თქმით: „რამეთუ პირველსავე ომსა იოტა ბანაკი მათი და ივლტოდა“³.

აღ-ფარიკის მოწმობით, დავით აღმაშენებელს აღმოსავლეთიდან გამოულაშქრია დიდი მხედრობით; დემეტრე უფლისწული კი მთებიდან დასხმია თავს მაჰმადიანებსა და დიდი ბრძოლა გადაუხდიათ. დიდგორის მრძოლა საბედისწერო აღმოჩნდა მაჰმადიანთათვის.

1121 წლის ბრძოლას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა: ამიერიდან უკვე ძნელი იყო საქართველოს აღმავლობას წინ დასდგომა ვინმე.

საინტერესოა ერთი დეტალიც: მათე ურპაილის ცნობით დიდგორის ბრძოლის დროს ქართველთა ლაშქრის შემადგენლობა ასეთი იყო: 40 000 ქართველი მხედარი, 15 000 ყივჩაყი, 500 ალანი და 100 ფრანგი მეომარი. დავით აღმაშენებლის მიერ დიდგორის ველზე გამოყვანილი ლაშქრის უდიდესი უმრავლესობა (ორი მესამედი) ქართველებისაგან შედგებოდა. უნდა ვიფიქროთ, რომ დავით აღმაშენებლისათვის ძირითად დასაყრდენს ისევ სწორედ ქართველები შეადგენდნენ. რა თქმა უნდა, დიდი როლი ეკუთვნის ყივჩაყებსა და ალანებსაც. მაგრამ ყივჩაყები საქართველოს ლაშქრის დასაყრდენად ყოველთვის ვერ გამოდგებოდნენ. ასე მაგალითად, შირვანში დავითას ბოლოდროინდელ გალაშქრებისას ქართველებსა და ყივჩაყებს შორის უთანხმოება ჩამოვარდნილა. რაც შეეხება დიდგორის ომში ქართველთა ლაშქარში მონაწილე ფრანგებს, ამაზე საუბარი ჩვენ ზემოთ გვქონდა და აქ აღარ შევჩერდებით.

საინტერესოა იმის გარკვევა, თუ ვინ არიან „ალანები“, რომ-

¹ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 341

² იქვე.

³ იქვე.

ლებიც საქართველოს ლაშქართან ერთად იბრძვიან. ჩვენი აზრით სწორედ ისინი უნდა შეადგენდნენ დაქირავებულ ლაშქარს, რომელსაც „როქის სპა“ ეწოდებოდა.

ამდენად, საქართველოს ლაშქარი ასე შეიძლება წარმოვიდგინოთ:

ა) ქ ა რ თ ვ ე ლ თ ა ლ ა შ ქ ა რ ი — ეს ლაშქარი ქართველი მოსახლეობისაგან იყო შედგენილი. იგი საგანგებოდ იკრიბებოდა ომის წინ. ქართველი ხალხისაგან შემდგარი ლაშქარი ყველაზე საიმედო დასაყრდენი იყო ქვეყნისათვის და ამიტომ, სწორედ მას უხდებოდა ძირითადი ბრძოლების წარმოება.

ბ) „მ ო ნ ა-ს პ ა“ — მეფის თანმხლები ლაშქარი. როგორც წყაროებიდან ირკვევა, ეს ლაშქარი რჩეული ხუთი ათასი მხედრისაგან შედგებოდა. ფორმალურად მის მოვალეობას ბრძოლის დროს მეფის დაცვა შეადგენდა, მაგრამ ფაქტიურად მონა-სპა მეფესთან ერთად ბევრ ბრძოლაში თვალსაჩინო მონაწილეობას იღებდა და ხშირად გადაამწყვეტ როლსაც თამაშობდა.

გ) ყ ი ვ ჩ ა ყ თ ა ლ ა შ ქ ა რ ი — ეს ქვეყნის მუდმივი ლაშქარია, რომელიც დავით აღმაშენებელმა საგანგებოდ შექმნა. როგორც აღინიშნა, ყივჩაყები საქართველოში სწორედ მოლაშქრეებად გადმოიყვანეს. მათი ვალი ქვეყნის (სახელმწიფოს) მიმართ მხოლოდ მოლაშქრეობა იყო. მათ საგანგებო სამხედრო წვრთნა გაიარეს და საომრად ყოველთვის მზად იყვნენ.

დ) „რ ო ქ ი ს ს პ ა“ — დაქირავებული ლაშქარი იყო. ზემოთაც გამოითქვა მოსაზრება, რომ როქის სპის შემადგენლობაში დავით აღმაშენებლის დროს ალანები იყვნენ. სხვადასხვა ხალხებს გარკვეული პირობით ქირაობდნენ. მათ მონაწილეობა უნდა მიეღოთ ამა თუ იმ ბრძოლაში, რისთვისაც გარკვეული ოდენობის გასამრჩელოს იღებდნენ.

ამრიგად, საჭიროების შემთხვევაში „როქის სპას“ ბრძოლის წინ აღგენდნენ.

ე) როგორც ისტორიკოსები აღნიშნავენ, დავითის ლაშქარში იბრძოდნენ „ფრანკნი“. ესენი, როგორც ჩანს, ჯვაროსნული ომების დროს სხვადასხვა გზით საქართველოში მოზვედრილი ევროპელები იყვნენ¹.

¹ ს. კაკაბაძე, დავით აღმაშენებლის ორი დიდი ომი. ქუთაისის პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, IV, 1942, გვ. 217.

როგორც ირკვევა, ისეთ გადამწყვეტ მომენტში, როგორიც დიდგორთან ომი იყო, დავით აღმაშენებელმა ლაშქრის ასეთი შემადგენლობა აირჩია¹. ვფიქრობთ, რომ ეს ფაქტი ერთგვარად ამართლებს ყივჩაყთა გადმოყვანის მიზეზებზე ჩვენს მიერ ზემოთ გამოთქმულ მოსაზრებებს.

ამრიგად, XII საუკუნის პირველი მეოთხედის საქართველოში გატარდა მეტად დიდი მნიშვნელობის სამხედრო რეფორმა, რომელიც ყურადღებას იქცევს მისი განხორციელების ორიგინალურობითაც. ეს უკანასკნელი იმაში მდგომარეობს, რომ საქართველოს სამეფო კარმა ყივჩაყების გადმოსახლებით შექმნა ლაშქარი, რითაც უზრუნველყო, როგორც ქვეყნის უშიშროება, ისე მისი ეკონომიური წინსვლა. ჯარში შეიქმნა მტკიცე დისციპლინა, გარდაიქმნა ბრძოლის ტაქტიკა. ყოველივე ამან განაპირობა საქართველოს ლაშქრის ძლიერება და მას ფართო მასშტაბის გამარჯვებები მოუტანა.

ამდენად, სამხედრო რეფორმების გატარების ამოცანა საქართველოს სამეფო კარმა წარმატებით გადაჭრა.

¹ გოტიეს ცნობასა და პროფ. ს. კაკაბაძის მოსაზრებაზე ჩვენ ზემოთ შევჩერდით და ამჯერად არაფერს ეამბობთ.

**XII საუკუნის პირველი მეოთხედის საქართველოს
სახელმწიფოებრივი რეფორმების შედეგები, მათი
მნიშვნელობა და კლასობრივი არსი.**

ა) ქვეყნის გაერთიანების დასრულება

XII საუკუნის პირველ მეოთხედში გატარებული სახელმწიფოებრივი ღონისძიებების მნიშვნელობა დიდი იყო. არ დარჩენილა ქვეყნის ცხოვრების არც ერთი მხარე, რომელსაც ეს ღონისძიებები არ შეხებოდა. წინა თავებში ჩვენ საგანგებოდ არ შევჩერდით დავით აღმაშენებლის მიერ კულტურის დარგში გატარებულ ღონისძიებებზე, აგრეთვე ფულის რეფორმის საკითხებზე. ამაზე ჩვენ ქვემოთ გვექნება საუბარი.

დავით აღმაშენებლის მიერ გატარებულმა პირველმა ღონისძიებებმა დიდი როლი ითამაშა თურქ-დამპყრობლების ბატონობისაგან საქართველოს განთავისუფლების საქმეში.

ჰერეთ-კახეთის შემოერთების შემდეგ დავით აღმაშენებელი შეუდგა თურქ-სელჩუკების მიერ დაპყრობილი ადგილების დაბრუნებას. XII საუკუნის მეორე ათეულიდან დაიწყო თანმიმდევრული ბრძოლა ქალაქების შემოსაერთებლად. ქართველებმა ისარგებლეს იმით, რომ თურქებმა ყურადღება მოადუნეს და სამშვილდე გამოსტაცეს მათ.

სამშვილდის აღებას უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა. ამიერიდან ეს ძლიერი ციხე ქართველებს ეკუთვნოდათ და თბილისისკენ სამხრეთით მისასვლელი გზა იხსნებოდა. სამხრეთის სავაჭრო გზაც სამშვილდეზე გადიოდა.

სამშვილდისა და მის ირგვლივ მდებარე ციხე-სიმაგრეების დაკარგვას თურქ-სელჩუკები, რა თქმა უნდა, ადვილად ვერ შეურიგდებოდნენ. ისტორიკოსის ცნობით, სამშვილდის აღე-

ბის წელს „მოვიდა ძალი სულტანისა და ყოველი თურქობა, კაცი ვითარ ასი ათასი უგრძნეულად სიმარჯვეთა“¹. ქართველებმა მელდარი წინააღმდეგობა გაუწიეს და „იძლია ბანაკი მათი“. როგორც აკად. ივ. ჯავახიშვილი დაასკვნის, ეს ბრძოლა უნდა მომხდარიყო 1110—1112 წ. წ.²

თურქების აბნეულობით ისარგებლეს ქართველებმა და მტერს 1115 წელს რუსთავიც გამოგლიჯეს ხელიდან.

ამის შემდეგ მტერმა დასავლეთის მხრით მიიტანა იერიში. „ტაოს ჩამოღვეს დიდნი თურქნი“. დავით აღმაშენებელმა მესხებისა და ქართველების რაზმები შეაშაღა და თებერვალში, 1116 წელს მტერს უეცრად თავს დაესხა: „ნოჩაჲს სიმართლე მათი ურიცხვ, და აღიღეს დედა-წული მათი ცხენები, ცხოვარი, აქლემები და ყოველი ნაქონები მათი, რომლითა აღივსო ყოველი სამეფო მისი (დავით აღმაშენებლის — რ. მ.) ყოვლითა კეთილითა“³.

1117 წელს ქართველებმა აიღეს ციხე გიში, 1118 წელს დავით აღმაშენებელი თავს დაესხა რაასის პირად მდგომ თურქებს, ზოგი ამოხოცა, ზოგიც ტყვედ წამოიყვანა. ამავე წელს წაართვა მათ ლორე.

საქართველოს სამეფო მთელი გულჩისყურით ემზადებოდა ექანასკნელი გადამწყვეტი ბრძოლისათვის — თბილისზე იერიშის მისატანად.

ეს ბრძოლა მოხდა 1121 წელს დიდგორთან და, როგორც ცნობილია, ქართველთა გამარჯვებით დამთავრდა. დიდგორის ბრძოლაში გამარჯვების შემდეგ, 1122 წელს თბილისიც შემოერთებულ იქნა. თბილისის აღების მეორე წელს თურქთა სულთანი მაჰმუდი მოვიდა შარვანს (შარვანი საქართველოს მეფის ყმადნაფიცი იყო), აიღო ქალაქი შამახია, შარვან-შაჰი კი შეიპყრო. თანაც სულთანმა საგანგებო დესპანის ხელით დავით აღმაშენებელს წერილი გამოუგზავნა: „შენ ტყეთა მეფე ხარ და ვერა ოდეს გამოხვალ ველთა; ხოლო მე ესე-რა შარვანშა შევიპყარ კელთა და ხარაჯასა ვითხოვ; შენ თუ გენებოს, ძლუნენი ჯერო-

¹ ქართლის ცხოვრება, I გვ. 332.

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 197.

³ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 334.

ვანი გამოგზავნე, და თუ გინდა სამალავთათ გამოვედ და მნახე“¹. კაღნიერ სულთანს საკადრისი პასუხი უნდა მიეღო. დავით აღმაშენებელმა სასწრაფოდ შეკრიბა ორმოცდაათი ათასო კაცი და საბრძოლველად მოემზადა. როგორც კი ეს ამბავი შეიტყო სულთნმა, შეშინებული აიყარა და ნაცვლად ძღვენისა „ფრიად რამე სიმდაბლით და არა სულტანურად“ ითხოვა „გზა სამლტოლვარო“. სულთანის დასახსნელად რანის ათაბაგი აღსუნლული მოადგა შამახიას და ბრძოლა გაუმართა ქართველებს, მაგრამ სასტიკად დამარცხდა. ამის შემდეგ სულთანი ქალაქიდან გაიბარა. ბრძოლა შარვანიდან თურქთა გასადევნად ამით არ დამთავრებულა. ერთი თვის შემდეგ დავითი ისევ წარვიდა შარვანს, „აღიღო გულისტანი, სახლი თავადი შარვანისა, სიციხეთა მათ საშინელთა, მოირთო შარვანი და აღავსნა კეთილითა ყოველნი მორჩილნი ბრძანებათა მისთანი“².

დავით აღმაშენებლის ბრძოლებს მეტად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა, როგორც საქართველოს, ასევე განსაკუთრებით შარვანისათვის. ქართველებისა და შარვანელების ერთობლივმა ბრძოლამ უზრუნველყო შარვანის დამოუკიდებლობა სელჩუკიან დამპყრობელთაგან³. ამიერიდან საქართველო და შარვანი უფრო მკვიდრად დაუკავშირდნენ ერთმანეთს. თურქები თავისას არ იშლიდნენ და კვლავ მძლავრობდნენ. სწორედ ამიტომ 1124 წელს დავით აღმაშენებელმა შარვანი საქართველოს შემოუერთა.

ქართველი და აზერბაიჯანელი ხალხის თურქებზე გამარჯვებამ წაახალისა სომეხი ხალხი. სომხეთის ჩრდილო რაიონებში განმათავისუფლებელი ბრძოლა გაჩაღდა. ამან, რა თქმა უნდა, ხელი შეუწყო დავით აღმაშენებელს და მანაც 1123 წელს აიღო სომხეთის ციხენი: გაგნი, ტერუნაკანი, ქავაზნი, ნორაბერდი, მანასგომნი და ტალინჯაქარი. 1123 წლის „აგვისტოსსა ოცსა მოვიდეს მწიგნობარნი ანელთა თავადთანი და მოაქსენეს (დავით აღმაშენებელს—რ. მ), მოცემა ქალაქისა“⁴. დავით აღმა-

¹ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 343.

² იქვე, გვ. 344.

³ История Азербайджана, I, გვ. 142; ვ. კობალიანი, ამიერკავკასიის ხალხთა ურთიერთობის წარსულიდან.

⁴ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 344

შენებელი სამოცი ათასი მხედრით გაემართა და აიღო ქალაქი ანისი. მათე ურპაელი ხაზს უსვამს, რომ ქართველთა მეფემ დაკითხა „აილო სომეხთა სამეფო ქალაქი ანისი და მანუჩეს შვილები წამოიყვანა ანისიდან თბილისში და განათავისუფლა სამეფო ქალაქი ანისი, რომელიც 60 წლის განმავლობაში მტრის ხელში იყო“¹.

ანისში დავით აღმაშენებელმა მესხი აზნაურები დატოვა, თვითონ კი „წარმოვიდა ქართლად“, ჯარის მცირე შესვენების შემდეგ „წარემართა შარვანს, და აღიღო ქალაქი შამახია და ციხე ბირიტი, სრულიად ყოველი შარვანი, და დაუტევნა ციხეთა და ქალაქთა შინა ლაშქარნი დიდნი, ჰერნი და კახნი“².

დავით აღმაშენებელმა გონებამახვილურად განაგო „ყოველი საქმე ქართლისა, სომხთისა და ანისისა“³. წინ კიდევ ქვეყნის წინსვლის უდიდესი გეგმები ისახებოდა. მაგრამ „დიდმან მან წინაგამგებელმან ცხოვრებისა „ჩუენისამან... რომელი მან უწყის და განაწესებს ჟამთა და წელთა ჩუენთა...“ თავისი ჰქნა და „...ჟამსა ზამთრისასა არა გარეგნად სადმე მენაკიდურესა, არამედ საშუალ თვსთა სამეფოთა ადგილთა“⁴ საქართველოს დედაქალაქ თბილისში გარდაიცვალა დავით აღმაშენებელი, „რამეთუ იყო მაშინ თუე იანვარი ოცდამეოთხი და დღე შაბათი, ოდეს ქრონიკონი იყო სამას ორმოცდახუთი, ხოლო წელიწადნი მისნი შობითგანნი ორმოცდამეტნი. ხოლო მეფობდა ოცდათექუსმეტ წელ და, ვითარცა პირველმან დავით სოლომონი, ამანცა თვისთა ქელითა დასუა საყდართა თვსთა ძე თვსი დიმიტრი“⁵.

ბ) ქალაქები, ვაჭრობა, ხელოსნობა.

მეფის ხელისუფლებას კარგად ესმოდა ქალაქების როლი საქართველოს გაერთიანების საქმეში და ამიტომ ხელს უწყობდა მათ დაწინაურებას. XI—XII საუკუნეებში ქალაქთა რიცხვ-

¹ მათე ურპაელი, ეპითაღმწერლობა, 1898. გვ. 359 (სომხურ ენაზე)

² ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 345.

³ იქვე, გვ. 346.

⁴ იქვე, გვ. 361.

⁵ იქვე, გვ. გვ. 362—363.

მა საგრძნობლად იმატა. ეს ხელოსნობისა და ვაჭრობა-აღებ-
მიცემობის განვითარების შედეგი იყო. ქალაქები დაინტერესე-
ბულნი იყვნენ ფეოდალური კარჩაყეტილობის ლიკვიდაციით
და ამიტომ ქვეყნის გაერთიანებას მხარს უჭერდნენ¹.

საქართველოს სამეფო ხელისუფლება გარკვეულ პერიოდ-
ში თავისი ინტერესებისათვის იყენებდა ქალაქებს (მათ შორის
ქალაქ-კომუნასაც) ცენტრალური ხელისუფლებისადმი დაპი-
რისპირებულ დიდგვარიან ფეოდალთა წინააღმდეგ ბრძოლის
საქმეში². ქალაქები კი, თავის მხრივ მხარს უჭერდნენ ერთიანი
ხელისუფლების გაძლიერებას, ცდილობდნენ ფეოდალური
დაქუცმაცებულობის მოსაშობას და ქვეყნის გაერთიანებას³.

უნდა აღინიშნოს, რომ საქართველოს სამეფო ხელისუფლე-
ბამ ქალაქების შემოერთებისათვის ბრძოლა მხოლოდ მას შემ-
დეგ დაიწყო, როცა დაამარცხა მეფის ძლიერი ხელისუფლების
მოწინააღმდეგე როგორც საერო (კლდეკარის ერისთავი, ძაგანი
და სხვ.), ისე სასულიერო ფეოდალები (1103 წ. საეკლესიო კრე-
ბის საშუალებით) და როცა ძირითადად დაასრულა ქვეყნის გა-
ერთიანებაც (კახეთ-ჰერეთის შემოერთება 1104 წ., კლდეკარის
საერისთავოს გაუქმება და სხვა). აქვე უნდა ვთქვათ, რომ და-
ვით აღმაშენებელს უკვე მნიშვნელოვანი ბრძოლები ჰქონდა
ჩატარებული თურქ-სელჩუკების წინააღმდეგ არა მარტო სა-
ქართველოს შიგნით, არამედ მის ფარგლებს გარეთაც (უარი
სათურქო ხარკზე, თურქთა წვრილ-წვრილი დამარცხება). ქა-
ლაქების შემოერთებით XII საუკუნის მეორე ათეულიდან
საქართველოში დაიწყო სამეფო ხელისუფლებასა და ქალა-
ქებს შორის არსებული კავშირი და მათ შორის დაიწყო
ხანგრძლივი ომი.

XII საუკუნეში, როცა საქართველოს მეთაურობით გაერ-
თიანდა თითქმის მთელი ამიერკავკასია, საქართველოს სამეფო-
ში მოექცა სომხეთის (ანისი), რანის, (განძა, ბარდავი, ბაილა-
ყანი), შარვანის (შამაზია, ყაბალა) სახელოსნო და სავაჭრო ცენ-
ტრები.

¹ Месхиа Ш., Города и городской строй феодальной Грузии.
т. 3.

² შ. მესხია, საქალაქო კომუნა შუა საუკუნეების თბილისში, გვ. 81.

³ იქვე.

საქართველოს ეკონომიკაში ამ დროს წამყვანი ადგილი ეჭირათბილისსა და ქუთაისს. ქალაქი ფეოდალური არისტოკრატია-განსაკუთრებული ყურადღების საგანი გახდა. დიდაზნაურთა შემოსავლის მნიშვნელოვანი ნაწილი ვაჭარ-ხელოსანთა ექსპლოატაციაზე მოდიოდა¹. ქალაქების განვითარებით დაინტერესებული იყო თვით მეფე. XII საუკუნის პირველი მეოთხედის საქართველო დიდად ემყარებოდა ამ ახალ ძალას. ამიტომ იყო, რომ დავით აღმაშენებელი უდიდესი ყურადღებით ეპყრობოდა ქალაქების მშენებლობასა და მოქალაქეთათვის (ვაჭარ-ხელოსანებისათვის) ხელსაყრელი პირობების შექმნას.

დავით აღმაშენებლის დროს გორის ციხე და მასთან მიმდებარე დაბა ქალაქად იქცა. ეს გამოწვეული იყო იმითაც, რომ მოძალადე მტრისაგან ქვეყნის განთავისუფლების შემდეგ ციხე-ქალაქმა უფლისციხემ დაკარგა პირვანდელი მნიშვნელობა და პირველობა გორს დაუთმო².

დავით აღმაშენებლის ბრძანებით გორში სომეხი ვაჭრები ჩაასახლეს.

ჯავახეთში XI საუკუნეში წარმოშობილ ახალქალაქის მახლობლად დავით აღმაშენებელმა დააარსა ქალაქი ბარალეთი.

საქალაქო ცხოვრების უმთავრეს დამახასიათებელ ნიშანს წარმოადგენდა ხელოსნობა. „ხელოსნობა, — წერს ვ. ი. ლენინი, — საქალაქო ცხოვრების განუყოფელი ნაწილია“³.

XII საუკუნის საქართველოს ქალაქებში წარმოდგენილია ხელოსნობის თითქმის ყველა დარგი, რომელიც კი საერთოდ არსებობდა. განსაკუთრებით დაწინაურებული ჩანს ხელოსნობის ისეთი დარგები. როგორცაა: მეთუნე-მეკეცეობა. მეჭურჭლეობა. მეთევჯეობა. ოქრომჭედლობა.

ისტორიული წყაროებიდან დასტურდება, რომ საქართველოში ამ დროს დაწინაურებულ დარგს წარმოადგენდა მეჭურჭლეობა.

მეჭურჭლეებში მომხდარია ღრმა დიფერენციაცია. ისინი უკვე დაყოფილი არიან დამოუკიდებელ სპეციალობებად, ცალ-

¹ ნ. ბერძენიშვილი, ვ. დონდუა და სხვ. საქართველოს ისტორია, გვ. 175.

² დ. გვრიტიშვილი, გორის ისტორია, თბ. 1954, გვ. 14.

³ ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი. ტ. 3, გვ. 383.

კე არიან გამოყოფილი ხის ქურჭლის მკეთებელნი, რომელთაც „ძელის ქურჭლის“ ოსტატებსაც უწოდებენ. თიხის ქურჭლის მკეთებელნი „მეკეცეებად“ იწოდებიან. ცალკე იყვნენ აგრეთვე სხვადასხვა ლითონით (ოქროთი, ვერცხლით. სპილენძით) ქურჭლის მკეთებელნი.

განვითარებული ყოფილა აგრეთვე „ძელით ხურობა“, მეავეჯეობა (ავეჯის მკეთებლობა) და სხვ.

ეს დარგი რომ საქართველოში საკმაოდ დაწინაურებული იყო, ამას წერილობითი წყაროების გარდა მატერიალური კულტურის ნაშთებიც ამტკიცებენ.

XII საუკუნის საქართველოს ქალაქებში დაწინაურებული ჩანს „მეკეცეობა“ (თიხის ქურჭლის კეთება). ამ მხრივ საინტერესო მასალებია მოპოვებული რამდენიმე წლის წინ თბილისში წარმოებული არქეოლოგიური გათხრების მეშვეობით¹.

თბილისში გათხრების დროს აღმოჩენილი ქურები ნაწილობრივ ავსებს ხარვეზს ჩვენს წარმოდგენაში კერამიკის წარმოების პროცესის მიმდინარეობაზე. სახელოსნოს მიდამოებში გათხრების შედეგად მრავლად აღმოჩნდა XII საუკუნის ქართული ფული, რამაც კარგად დაათარილა ეს სახელოსნო. რამდენიმე ქურა იმდენად კარგად დაცული აღმოჩნდა, რომ მათი მიხედვით თავისუფლად ხერხდება როგორც ქურების გეგმისა და ტიპის დადგენა, ისე XII საუკუნის კერამიკული წარმოების ტექნიკის ზოგიერთი საკითხის გარკვევაც.

აღნიშნულ პერიოდში საქართველოში დაწინაურებული ჩანს ლითონით მჭედლობა (უმეტეს წილად ქურჭლისა). თვით მექურჭლეებს „რკინით მჭედელნი“ ეწოდებათ. ისინი სჭედენ „ქუაბებსა“ და სხვა ქურჭელს. შუა საუკუნეების თბილისში მჭედლებიც სპეციალობის მიხედვით რამდენიმე ცალკეულ ჯგუფად იყოფოდნენ. ცალ-ცალკე იყვნენ რკინის, სპილენძისა და სხვა ლითონთა მჭედელნი. ამათგან ზოგი სამეურნეო იარაღს აკეთებდა, ზოგი საომარს, ზოგიც საოჯახოს და სხვ.

იყო ხელოსანი მჭედლების ერთი ჯგუფი, რომელიც უმთავრესად ოქროსა და ვერცხლის ნივთებს აკეთებდა. ესენი ოქრო-

¹ მხედველობაში გვაქვს 1948—49 წწ. *ო. ჯაფარიძისა და გ. ლომთათიძის მიერ წარმოებული გათხრები თბილისში.

მკვდლები იყვნენ. მათ საქმეს შეადგეიდა აგრეთვე ძვირფასი თვლების დამუშავება და ამა თუ იმ ნივთის ამ თვლებით შემკობა. XI—XIII საუკუნეთა საქართველოში ოქრომჭედლობა საკმაოდ განვითარებული ჩანს. იქედებოდა ბეჭდები, „საყურეები ოქროსანი“, „სალტენი ოქროსანი“ და სხვ. ოქრონაჭედები და პათოსანი თვლები საბოძებ საგანდაა ქცეული. ამაზე ისტორიული წყაროებიც არაერთგზის მიუთითებენ¹.

ოქრომჭედლები საეკლესიო ნივთებსაც ამზადებდნენ, აწარმოებდნენ ხატების, ჯვრებისა და წიგნების მოჭედვას.

XII—XIII საუკუნეთა საქართველოში ოქრომჭედლობის რამდენიმე სტილი შეიმჩნევა. ამ დროისათვის გვაქვს მთელი რიგი სკოლებისა (ოპიზის, ტბეთის, გელათის), რომლებმაც გარკვეულად დამოუკიდებელი მონუმენტური სახე შეიმუშავეს ხელოვნებაში. ქართული ოქრონაჭედი ნივთები არაფრით ჩამოუვარდებოდა ბიზანტიურს, ბევრი მათგანი კი მნიშვნელოვან ადგილს იკერს მსოფლიო მასშტაბითაც.

ოქრომჭედელ ოსტატთა შორის ძველ საქართველოში განსაკუთრებით პოპულარულნი იყვნენ ბექა და ბეშქენ ოპიზარები. რომლებიც XII საუკუნეში ცხოვრობდნენ.

თბილისის ხელოსნურ წარმოებაში გარკვეული ადგილი უჭირავს მეფეხსაცმელობას ანუ „მეხამლეობას“. ფეხსაცმელი გემოვნებით იკერებოდა, თვალ-მარგალიტით იმკობოდა. მეხამლენი არა მარტო ჰკერავდნენ ფეხსაცმელს, არამედ შეაკეთებდნენ კიდევ².

არ შეიძლება საგანგებოდ არ შევჩერდეთ XII საუკუნის საქართველოში საფეიქრო ხელოსნობის განვითარებაზე. იმ პერიოდის თბილისში განსაკუთრებით მაღალ საფეხურზე ყოფილა ქსოვის საქმე. ტერმინი „ქსოვა“ ამ პერიოდზე აღრინდელი უნდა იყოს. „სილბო ჰქონდა ნაქსოვისა და სიმტკიცე ნაჭელი-

¹ იხ. „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“, კ. კეკელიძის რედაქციით, თბ., 1941 წ.; ბასილი ეზოსმოძღვარი, ცხოვრება მეფეთ მეფისა თამარისი, აკად. ივ. ჯავახიშვილის რედაქციით, თბ. 1944 წ.

² შ. მესხია, „ხელოსნობა ძველ საქართველოში“ (VI-XIII ს. ს.), საკანდიდატო დისერტაცია, ხელნაწერი.

საო“. ნათქვამია „ვეფხისტყაოსანში“. მქსოველს „მექსლე“ ან კიდეც „მბეჭველი“ ეწოდებოდა.

ქართველი მქსოველები ამუშავებდნენ მატყლს, აბრეშუმს, სელსა და სხვ., ამზადებდნენ ლარს ანუ ფართლელს. ამის შესახებ ცნობას იძლევა ვენეციელი მარკო პოლოც. იგი წერს, რომ „თბილისი... გარსშემორტყმულია მრავალი ციხე-სიმაგრითა და სოფლებით, სადაც ცხოვრობენ ქრისტიანები — ქართველები, სომხები..., ამზადებენ აბრეშუმსა და მრავალ სხვა ქსოვილს“¹. ქსოვილები ერთმანეთისაგან განსხვავდებოდა თავისი ხარისხით, უბრალო ქსოვილის გვერდით ვხვდებით ოქროქსოვილს, ე. წ. „ოქსინოს“. ქსოვილთა ხარისხობრივი დანაწილება და ესოდენ მაღალი ხარისხის ქსოვილის არსებობა მქსოველთა დიდ დახელოვნებაზე მიუთითებს.

მოქსოვილ ფართალს (ლარს) ტანსაცმლის ფორმას აძლევდა (ე. ი. გამოსჭრიდა და შეკერავდა) „მკერვალი“. ხელოსანთა ეს ჯგუფიც ცალკე უნდა ყოფილიყო XII საუკუნის საქართველოს ქალაქებში. მკერვალის საქმე იყო როგორც შეკერვა, ასევე შორთვა-მოქარგვა ტანსაცმლისა. ამ პერიოდის ცნობებში ვხვდებით ტანსაცმლის სხვადასხვა სახეს. იყო სამგზავრო სამოსი და უფრო მაღალი ხარისხის ტანსაცმელიც. ის კარგი ნაქსოვიც იყო და ამავე დროს მოქარგულ-მოოჭვილი სხვადასხვა „პატიოსანი თვლებით“. ასეთი სამოსი უმთავრესად მეფეებსა და დიდებულებს ჰქონდათ. „გიორგი მეფეს, თამარის მამას, — ნათქვამია „ხელმწიფის კარის გარიგებაში“, — თვით ვერცხლისა შეუქმნია, სალმასურისა სახესა ზედა და მას ჩაიცმიდიან“².

ხელოსნურ წარმოებაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა მინის ჭურჭლის კეთებას, ამუშავებდნენ ბროლსაც. მინის ქართული ნაწარმი საქვეყნოდ იყო ცნობილი, იგი საექსპორტო საგანს წარმოადგენდა. „იქაური (თბილისური — რ. მ.) საქონელია: სპილოს ძვლით შემკული უნაგირები, აღვირები, კაპარტები — საისრე ყუთები... შუშა (მინა), ფიალები, ბროლის კარგი

¹ Книга Марко Поло, М., 1956 г. გვ. 252.

² ხელმწიფის კარის გარიგება ტფ. 1920 წ. გვ. 2.

ნაწარმი“ — ასეთ ცნობას იძლევა თბილისურ ნაწარმზე ანონიმური ავტორი¹.

ამ დროს საქართველოში განსაკუთრებულად განვითარებული ყოფილა მშენებლობა. მაღალი იყო ქვის დამუშავების ტექნიკა, თლილი ქვის გარდა რიყის ქვასა და აგურსაც იყენებდნენ. აქვე უნდა აღინიშნოს „კირით ხუროების“ ანუ კალატოზებისა და ხის შენობათა მშენებლების არსებობა. XII საუკუნის საქართველოს ქალაქებში მნიშვნელოვანი ნაგებობების არსებობაზე წყაროებიც მიუთითებენ; ასე მაგ. „თბილისში არის კარგად ნაგები ციხე. ციხეში აუშენებიათ მეფეთა სასახლეები, მრავალი საყარაულო კოშკი... აუშენებიათ მრავალი წისქვილი, მასში (ლაპარაკია თბილისზე—რ. მ.) 65 აბანოა“, —გადმოგვცემს ანონიმური ავტორი და იქვე მიუთითებს მტკვარზე დიდი ხიდის არსებობაზე². ყოველივე ეს კი სამშენებლო ტექნიკის მაღალი განვითარების მაჩვენებელია.

XII საუკუნის საქართველოში ხელოსნობის დარგების განვითარების პერიოდში საინტერესოა ხელოსანთა სოციალური მდგომარეობის საკითხი. აღნიშნული პერიოდის საქართველოში ხელოსნები ერთ გარკვეულ წოდებას არ წარმოადგენდნენ. ზოგი მათგანი საპატრონუმო უღელში იყო გაბმული, ზოგიც — თავისუფალი იყო. ამდენად, ჩვენ შეგვიძლია სოციალური მდგომარეობის მიხედვით დავით აღმაშენებლისა და მისი შემდგომი დროის ქართველი ხელოსნები ორ ნაწილად დავყოთ: ა) თავისუფალი, ბ) არათავისუფალი.

ხელოსანთა უმეტესი ნაწილი არათავისუფალი იყო, ისინი პატრონუმობის უღელში იყვნენ შებმულნი და საქონელს ბაზრისათვის კი არ აწარმოებდნენ მთლიანად, არამედ „საფასის გარეშე“ მუშაობდნენ თავიანთი „პატრონებისათვის“. „საფასის გარეშე მოქმედი“ ხელოსნები ჰყავდათ აზნაურებს. ხელოსან-

¹ Минкухо-Маклай Н. Д., Географическое сочинение XIII в. на персидском языке, Ученые записки института востоковедения, М.-Л., 1954 г. т. IX გვ. გვ. 202—207.

² იქვე; აგრეთვე იხ. რ. კიკნაძე, არაბული და სპარსული ისტორიული წყაროები XI—XIII ს. ს. თბილისის შესახებ, „ცისკარი“ 1958, № 10, მიხედვით, X—XIII საუკუნეთა თბილისის ისტორიიდან, ისტ. ინსტ. შრომები, V, 1960 წ.

თა ამ ჯგუფშიც იყო განსხვავება. ცალ-ცალკე იყვნენ „შეწირული“ ხელოსნები. „ყმა ხელოსნები“ და „მასხური ხელოსნები“.

„შეწირული“ ხელოსნები ეკლესია-მონასტრებსა ჰყავდათ. „ყმა ხელოსნები“ თავიანთ „პატრონებზე“ არიან მიჯაჭვულნი და მათი ნება-სურვილის მიხედვით მისდევენ ხელოსნობას. რაც შეეხება „მასხურ ხელოსნებს“, ესენი ის პირნი არიან, რომლებიც სხვასთან არიან რაიმე საქმის გასაკეთებლად, რისთვისაც სასყიდელს ან სხვა გასამრჩელოს იღებენ.

თავისუფალი ხელოსნები საფასით მოქმედებდნენ. ისინი საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებში დადიოდნენ და საქმიანობდნენ. თავისუფალი ხელოსნები ზშირად მდიდრები იყვნენ ხელოსანთა შორის იყო კიდევ ერთგვარი დაყოფა რანგებად. ზოგი ხელოსანი ღირსეულ პირად იყო მოხსენებული, მათ საპატიო ადგილი ექირათ. მაგ. ბექა ოპიზარი „ღირსს ოქრომქანდაკებად“ არის მოხსენიებული. ზოგიერთი ხელოსნის „ღირსად“ ხსენება შემთხვევითი არ უნდა იყოს. იქნებოდნენ მათი საპირისპირონიც („უღირსნი“).

ამდენად საფიქრებელია, რომ ძველ საქართველოში ხელოსნობის გარკვეული დარგი და ზოგი ხელოსანი სათანადო უფლებებით სარგებლობდა. ზოგ შემთხვევაში ხელოსნები გლეხთა წოდებასთან შედარებით მაღლაც იდგნენ.

XI—XII საუკუნეების საქართველოს ქალაქების ცხოვრებაში დიდი ადგილი ეკავათ ვაჭრებს. ისინი ხელოსნების მიერ წარმოებულ საქონელს ასაღებდნენ. წყაროებში იხსენიებიან „ვაჭარნი განძელ-ტფილელ-დმანელი“. ამასთანავე ეს ვაჭრები საქალაქო ცხოვრების ბევრი მნიშვნელოვანი საკითხის გადაწყვეტაში მონაწილეობდნენ.

დავით აღმაშენებელმა თბილისის აღების შემდეგ შეღავათიანი პირობები შეუქმნა ვაჭრებს. სხვა ქვეყნებთან სავაჭრო ურთიერთობისათვის კი სპეციალურად ააგო ხიდეები, გზები „საწყინოდ სავალნი ქვაფენილ ჰყვნა“, და ააშენა ფუნდუკები. სადაც სხვადასხვა ქვეყნის ვაჭრებს უფასოდ შეეძლოთ ღამისთევა. ასე რომ, XII საუკუნის პირველ მეოთხედში მეტად ხელსაყრელი პირობები შეიქმნა გაცხოველებული ვაჭრობისათვის.

ბ) სამონეტო სავალდებულების მოწესრიგება

XI! საუკუნის პირველი მეოთხედის საქართველოს ეკონომიურად დაწინაურების საქმეში თავისი როლი ითამაშა ფულის რეფორმამ.

ქვეყნის ეკონომიკაში ფული ყოველთვის მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა. „როცა ადამიანები ფულს იგონებდნენ, — აღნიშნავს ფ. ენგელსი, — მათ ფიქრადაც კი არ მოსდიოდათ. რომ ისინი ამით კვლავ ახალ საზოგადოებრივ ძალას ქმნიდნენ. ერთიან, საყოველთაო მნიშვნელობის მქონე ძალას, რომლის წინაშე მთელ საზოგადოებას ქედი უნდა მოეხარა“¹. ფული თავისთავად იყო ახალი საშუალება არამწარმოებელი კლასის ბატონობისა მწარმოებელ კლასსა და მის წარმოებაზე². ამდენად, ფული თავისთავად საზოგადოებრივი ცხოვრების, ეპოქის სულს გამოხატავს (ზომაში, წონასა და ფორმაში. აგრეთვე მის კურსში). ფასების მასშტაბის დაწესება და ფულის მოჭრა უშუალოდ და მოკიდებული ამა თუ იმ სახელმწიფოზე. აქედან გამომდინარე, მონეტები (ოქრო, ვერცხლი) „ეროვნულ სამოსელს“ ატარებენ, რომელსაც მხოლოდ მსოფლიო ბაზარზე იხდიან³. სწორედ ეს „ეროვნული სამოსელი“ და საზოგადოებრივი ცხოვრების განვითარების მხარდამხარ სვლა აძლევს მონეტებს იმ პირველხარისხოვანი წყაროს მნიშვნელობას. რომელშიც განსაკუთრებული ქეშმარიტებით არის ასახული წარსულში მომხდარი პოლიტიკური ამბები და ცვლილებები, კულტურული ვითარება. ამასთანავე მონეტებს ის უპირატესობა ენიჭება, რომ ისინი დაცული და თავისუფალია იმ სუბიექტურობისაგან, რომელიც ამა თუ იმ წერილობით წყაროს შეიძლება ახასიათებდეს. ამ მხრივ არც XII საუკუნის პირველი მეოთხედის ქართული მონეტები შეადგენს გამონაკლისს.

განვითარებული ფეოდალიზმის ხანის მონეტები მეტად მნიშვნელოვან ცნობებს გვაწვდის შესაბამისი ეპოქის არსებით მდგომარეობაზე. ასე მაგალითად, როცა არაბთა ბატონობა

¹ ფ. ენგელსი, ოჯახის, კერძო საკუთრებისა და სახელმწიფოს წარმოშობა, თბ., 1953, გვ. 154.

² იქვე, გვ. 228.

³ კ. მარქსი, კაპიტალი, ტ. I, თბ., 1954, გვ. 161.

საბოლოოდ შესუსტდა (X საუკუნის დამლევი). საქართველომ მკიდრო ურთიერთობა დაამყარა ბიზანტიასთან. ამან კი თავისი ასახვა ჰპოვა ქართული მონეტის გარეგნობაში: მონეტაზე ვაქრა მუსლიმანური ნიშნები და მისი ადგილი დაიკავა ქრისტიანულმა ემბლემამ — ჯვარმა, ან კიდევ ღვთისმშობლის გამოსახულებამ. ძირითადი წარწერები ქართულია და შეიცავს არა მარტო მეფეთა სახელებს, არამედ მათ ბიზანტიურ ტიტულებსაც. ხაზგასმულია ის გარემოებაც, რომ ამდროინდელი მონეტა მხოლოდ ვერცხლისაა. ასეთებია მაგალითად: დავით კურაპალატის, ბაგრატ მეოთხის, გიორგი მეორის, დავით აღმაშენებლის მონეტები¹. დავით კურაპალატის მონეტაზე გამოსახულია ჯვრის ნიშანი და მოთავსებულია დაქარაგმებული ასომთავრული ზედწერილი, რომელიც ასე იკითხება: „ქრისტე, შეიწყალე დავით კურაპალატი“, ხოლო ბაგრატ მეოთხის მონეტაზე გამოსახულია ელაქერნის ღვთისმშობელი და მოთავსებულია ზედწერილი: „ქრისტე, ადიდე ბაგრატ, აფხაზთა მეფე და ნოველისი მოსი“. (უკანასკნელისაგან განსხვავდება ბაგრატ მეოთხის მეორე სამონეტო ტიპი. რომელსაც „სევესტოსის“ ტიტული აქვს). ერთმანეთის თანმიმდევრობით ჩნდება ტიტულები: ნოველისი მოსი, სევესტოსი და კესაროსი².

ზემოჩამოთვლილი მონეტების უმრავლესობაზე გამოსახულია ელაქერნის ღვთისმშობელი. ასეთი ტიპის მონეტების უკანასკნელი მომქრელი დავით აღმაშენებელია³.

XI—XII საუკუნეებში ქართული მონეტები შემდეგ ცვლილებებს განიცდის:

1. კლებულობს წონა. — თუ დავით კურაპალატის მონეტა 3,5 გრამს იწონიდა, ბაგრატ მეოთხის—1,56 გრამია. ხოლო დავით აღმაშენებლის მონეტის წონა 0,51-0,87 გრამს შეადგენს.

2. იცვლება წარწერები: როგორც მეფეთა ტიტულები (კურაპალატი, ნოველისი მოსი, სევესტოსი, კესაროსი), ასევე

¹ დ. კაპანაძე, ქართული ნუმიზმატიკა, თბ., 1950, გვ. გვ. 42—43.

² სხვებთან განსხვავებით გიორგი მეორის მონეტათა გარშემოვლებული ზედწერილი შეიცავს დამატებით ცნობებს: „ქრისტე, ადიდე გიორგი—აფხაზთა და ქართველთა მეფე“.

³ დ. კაპანაძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 44.

ვლადკერნის ღვთისმშობლის გამოსახულების წარწერაც; ასე მაგალითად, თუ ბაგრატ მეოთხის მონეტაზე ხელგაპყრობილ ღვთისმშობლის გამოსახულების ირგვლივ წარწერილია: *HA-PIA ΘΕΟΤΟΚΟΣ*“, ე. ი. „წმინდა ღვთისმშობელი“, გიორგი მეორის მიერ მოჭრილ მონეტაზე წერია *M-P-R-B AAXEPNTIKA*“, ე. ი. „დედა ღვთისა ვლადკერნის“

3. გამოსახულება თანდათან უარესდება და უხეშდება. XI—XII საუკუნეების მონეტათა შორის არსებულ ამ სხვაობათა მიზეზზე ქვემოთ იქნება საუბარი, ახლა კი აღვნიშნავთ დავით აღმაშენებლის იმ ღონისძიებებს, რომელიც სამონეტო საქმეს შეეხო.

დავით აღმაშენებლის მოღვაწეობის აღმწერი თითქმის ყველა ისტორიკოსი ერთხმად აღნიშნავს XII საუკუნის პირველ მეოთხედის საქართველოს განვითარებულ ვაჭრობა-ხელოსნობაზე. ყოველივე ეს ქვეყნის ეკონომიური დაწინაურების კანონზომიერი შედეგი იყო. ამ დროს საქართველოში ფართოდ ტრიალებდა საქონელმომოქცევის აუცილებელი კომპონენტი — ფული.

XII საუკუნის პირველი მეოთხედის საქართველოს ხაზინა მდიდარი იყო და ამ სიმდიდრის ერთ-ერთ წყაროს ვარეშე მტრებთან წარმატებით ბრძოლა წარმოადგენდა. თითქმის ყველა გამარჯვების აღნიშვნის შემდეგ დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი ამბობს, რომ ქართველებმა „აღიღეს ტყუე და ალაფი ურიცხვ“¹, ან აიღო დავით აღმაშენებელმა „შარვანს ქალაქი ყაბალა და აღავსო სამეფო თვისი ოქროთა და ვერცხლითა და ყოვლითა სიმდიდრითა“². ან „მეფე აშორიას დაესხა თურქმანთა, მოსრნა და იავარყვნა, და წარმოიღო ნატყუენავ მათი ურიცხვ“³ და სხვ.

ზემოთ აღნიშნული იყო, რომ დავით აღმაშენებლის წინამორბედ მეფეებს ურთიერთობა ჰქონდათ ბიზანტიასთან. ეს ურთიერთობა იმდენად მჭიდრო იყო, რომ ქართული ფული იჭრებოდა ბიზანტიურის მიბაძვით, რაც მისი ფორმისა და ნა-

¹ ქართლის ცხოვრება. I, გვ. 338.

იქვე, გვ. 339.

² იქვე.

წილობრივ წარწერების შინაარსიდან ჩანს. თვით ბიზანტიურ მონეტებს. ზოგიერთი ისტორიული წყაროს ცნობით, საქართველოში ფართო მიმოქცევა ჰქონია. ასე მაგალითად, დავით აღმაშენებელი თავის „ანდერძში“ აღნიშნავს: „ხოლო დრაჰკანი კონსტანტი ცუატა(ს) და ჩემთა ალალი (ჩემნი ლალნი? — თ. ჟორდანიას) და თვალ-მარგალიტნი, ხახულისა ღუთისმშობლისა და შემეწირავს, ხოლო ღუკატი და პოტინატი (პოტინატი) ატენისა საჭურჭლისა, იგიცა ჩემისა სისხლითა მოგებულნი. თუ ელეოდეს მეფე დიმიტრი ყოველი მისცეს მოძღუარსა ჩემსა“¹

ბიზანტიური ფულის საქართველოში ფართო გავრცელება დასტურდება ჩვენი ქვეყნის მიწა-წყალზე აღმოჩენილი უამრავი ნიმუშითაც.

XII საუკუნის ქართულ ფულზე შეიძლება ვიმსჯელოთ ძირითადად იმ ნუმისმატიკური მასალების საფუძველზე, რომლებიც დღესდღეობით ჩვენს ხელთ არის, თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ ეს ფაქტიური მასალა ძალზე მცირე რაოდენობითაა შემორჩენილი.

აღნიშნული პერიოდის ქართული ნუმისმატიკური მასალის შესწავლა ჯერ კიდევ გასული საუკუნის პირველ ნახევარში დაიწყო². შემდეგ ამ საკითხს სხვადასხვა დროს ყურადღებას აქცევენ და საგანგებო შრომებს უძღვნიან ფრანგი მეცნიერი ვ. ლანგლუა³, გამოჩენილი რუსი ნუმისმატი ე. პახომოვი⁴, ინგლისელი ქართველოლოგი დ. ლანგი⁵.

ჟორდანია, ქრონიკები, II, გვ. 51.

Баратаев М. П., Нумизматические факты Грузинского царства, СПб. 1844.

² V. Langlois, Supplément à l'essai de classification des suires monétaires de Georgie, Revue de la numismatique belge, t. V, 3e série, Paris, 1861.

³ Пахомов Е. А., Монеты Грузии, ч. I, СПб, 1910; მისივე, Монетныеклады Азербайджана и Закавказья, Баку, 1928 г.

⁴ D. Lang, Studies in the Numismatic History of Georgia in Transcaucasia, New York, 1955; მისივე, Notes on Caucasian Numismatics, „Numismatic chronicle“ vol, XVII, 1957.

ამ საქმეში განსაკუთრებული წვლილი აქვთ შეტანილი საბჭოთა პერიოდის ქართველ მეცნიერებს¹.

დავით აღმაშენებლის მიერ გატარებული ფულის რეფორმის შესახებ ძვირფას ცნობას იძლევა არაბი ისტორიკოსი ალ-ფარიკი, რომელიც ამბობს. დავითმა მოჭრა ფული, რომლის ერთ მხარეზე ეწერა ხალიფასი და სულთნის სახელები, მეორეზე — ალაჰისა და მოციქულის, ხოლო კიდევ თვით მისი — დავითის სახელიო².

ვიდრე დავით აღმაშენებლის მიერ სამონეტო საქმეში გატარებულ ღონისძიებებს შევეხებოდეთ. საჭიროდ მიგვაჩნია შევეჩერდეთ ამ ეპოქის მონეტებზე და მიმოვიხილოთ ისინი.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, დავით აღმაშენებელმა გააგრძელა ვლაქერნის გამოსახულებიანი მონეტების მოჭრა და მანვე დაუსვა წერტილი ამ ტიპის ფულის შემდგომ წარმოებას. როგორია დავით აღმაშენებლის მიერ მოჭრილი ეს მონეტები?

უკანასკნელ დრომდე დავითის მონეტები ცნობილი იყო სულ ოთხ ცალად. მათი წონა 0.51—0.87 გრ. შორის მერყეობდა. მონეტის შუბლზე გამოსახულია ვლაქერნის ღვთისმშობელი, ზურგზე კი — წერტილოვანი ხაზით შემოვლებული ჯვრის ნიშანი, შემკული წერტილებით. ჯვარს ირგვლივ მოვლებული აქვს ქართული ზედწერილი „ქუჯოუდოჲჲჲ...“, ე. ი. „ქრისტე, აღიდე დავით მეფე და...“ ჩვენამდე მოღწეული ამ ტიპის ოთხივე მონეტიდან გარშემოვლებული ზედწერილი არც ერთ მათ-

¹ თ. ლომოური, ფული შოთა რუსთაველის ეპოქაში. კრებ. „შოთა რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა“. თბ. 1938. გვ. გვ. 283—316; ჯ. კაპანაძე, ქართული ნუმიზმატიკა: ნიშნეფ. Новыѣ типѣ монетъ Давида Строителя. Византийскій Временник, т. VIII, 1957 г., მიიღევ Медная монета Грузинскаго царя Давида, сына Георгія. Эпиграфика Востока, XII, 1958 г.

² ე. ფუთურძე, არაბი ისტორიკოსი XII საუკუნის თბილისის შესახებ, ენიშის შოამბე, XIII, 1943 წ., გვ. 141.

V. Minorsky, *Caucasica in the History of Mayyāfūriqin*. Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London. V. XIII. 1949. გვ. 23—35.

ვანს არ აქვს მთლიანობაში დაცული. ასე რომ, ძნელი დასადგენია. თუ რა ტიტული მოსდევდა წარწერის დღემდე შემორჩენილი ნაწილის ბოლო სიტყვას.

ბაგრატ მეოთხისა და გიორგი მეორის მონეტებთან შედარებით ვლადიმერის გამოსახულება აქ გაუხეშებულია¹. დავით აღმაშენებლის მონეტის წონამ დავით კურაპალატის მონეტის წონასთან შედარებით ერთი-ხუთად იკლო. წონის დაკლება თანდათანობით ხდებოდა და სხვადასხვა მიზეზით იყო გამოწვეული.

აღსანიშნავია, რომ მონეტების გაუარესება მხოლოდ საქართველოსათვის არაა დამახასიათებელი. — მსგავს პროცესებს ადგილი ჰქონდა წინა აღმოსავლეთის თითქმის ყველა ქვეყანაში, რაც, სპეციალისტების აზრით, აღმოსავლურ ქვეყნებში ამ დროს გავრცელებული „ვერცხლის კრიზისის“ შედეგია. ამის შესახებ რამდენიმე აზრი არსებობს: ნაწილი მეცნიერებისა მიიჩნევს, რომ ეს კრიზისი აღმოსავლური ქვეყნების ვერცხლის საბადოების გამოფიტვის შედეგი უნდა ყოფილიყო, ზოგი მეცნიერი ამ ფაქტს აღმოსავლური მონეტის დასავლურ ქვეყნებსა და ჩრდილოეთში მასობრივ გაზიდვას უკავშირებს და ა. შ. ყველა ამ მოსაზრებას აკლია დასაბუთება და ამდენად მსოფლიო ისტორიის ეს დიდმნიშვნელოვანი ეკონომიური მოვლენა — წინა აღმოსავლეთის ქვეყნებში ვერცხლის კრიზისის მიზეზები — ფაქტიურად დღესაც გაურკვეველი რჩება.

შეეხო თუ არა „ვერცხლის კრიზისი“ საქართველოსაც და სწორედ ეს ფაქტორია თუ არა ფულის დამცრობის მიზეზი XI საუკუნის მთელ მანძილზე?

იმდროინდელი წერილობითი წყაროები ამაზე საჭირო ცნობებს არ იძლევიან, მაგრამ ქართული ფულის ზომისა და წონის თანდათანობითი შემცირება ამის შედეგად შეიძლება ჩავთვალოთ.

„ვერცხლის კრიზისს“ შეიძლება გამოეწვია ჩვენში მონეტების წონის შემცირება, მაგრამ ეს არ უნდა იყოს არსებითი და ძირითადი, იმიტომ, რომ საქართველო XII საუკუნის პირველ მეოთხედში ეკონომიურად მოძლიერებული ქვეყანაა და

¹ Пахомов Е. А., დასახელებული ნაშრომი, გვ. 77.

ზაზინაც მდიდარი აქვს. თანაც. მონეტათა შემცირება რომ მხოლოდ „ვერცხლის კრიზისის“ ბრალი იყოს, ვლადკერნის გამოსახულების კარგად ამოკვეთას რაღა დაუდგებოდა წინ (როგორც ზემოთაც შევნიშნეთ. ეს გამოსახულება მონეტებზე თანდათან გაუარესდა, გაუხეშდა). მაშასადამე, მხოლოდ „ვერცხლის კრიზისი“ არ ყოფილა ის ძირითადი მიზეზი. რამაც XI საუკუნიდან მოყოლებული ქართული მონეტების წონის დამცრობა გამოიწვია.

ეკონომიურად დაწინაურებულ საქართველოში ფულის კურსი თანდათან მტკიცდებოდა. ფულის კურსის სიმტკიცე მის სამონეტო ფუნქციას დამოუკიდებელს ხდიდა მისივე წონისაგან, ე. ი. უფრო ნაკლები წონის მქონე ვერცხლის მონეტას შეიძლებოდა წინანდელი ფუნქცია შეეარულებინა. კარლ მარქსი „კაპიტალის“ პირველ ტომში, იქ, სადაც ფულისა და საქონელმომოქცევის საკითხებს იხილავს, მიუთითებს: „ვერცხლისა და სპილენძის ნიშნების ლითონშეცულობა თვითნებურად არის კანონის მიერ განსაზღვრული. ტრიალში ისინი... სწრაფად ცვდებიან... ამიტომ მათი სამონეტო ფუნქცია ფაქტიურად სრულიად დამოუკიდებელი ჰდება მათი წონისაგან. ე. ი. ყოველივე ღირებულებისაგან“¹. ბუნებრივია. XII საუკუნის პირველი მეოთხედის საქართველოს ფულის მიმოქცევაში ასეთ მოვლენებს ჰქონდა ადგილი.

ჩვენ საჭიროდ მიგვაჩნია შევეხოთ დავით აღმაშენებლის მიერ მოჭრილ კიდევ ერთ სამონეტო ტიპს, რომელიც იმიტომ გამოვყავით დანარჩენებისაგან, რომ უკვე აღწერილისაგან იგი განსხვავებულია. ამ მონეტას. მისივე მსგავს მეორე მონეტასთან ერთად, რომელიც 1949 წელს სვანეთიდან ჩამოიტანა პროფ. ნ. ჩუბინაშვილმა, გიორგი მეორეს მიაკუთვნებდნენ, მაგრამ შემდგომი კვლევის შედეგად შეჯამდა ზედწერილების ნაწყვეტები და ეს ზედწერილი შემდეგნაირად აღდგა: „ქრისტე, ადიდე დავით აფხაზთა მეფე და სევასტოსი“. ამრიგად გამოირკვა. რომ ეს მონეტებიც დავით აღმაშენებელს ეკუთვნის².

¹ კ. მარქსი, კაპიტალი, ტ. I, თბ., 1954, გვ. 163.

² Капанадзе Д. Г. Новый тип монеты Давида Строителя. СС. 338 — 343.

აღსანიშნავია, რომ ტიპოლოგიურად ეს მონეტები აოაფრით არ განსხვავდება ბაგრატ მეოთხისა და გიორგი მეორის მიერ მოჭრილი ფულისაგან. აქედან დასკვნა: დავით აღმაშენებელი თავისი ფინანსური მოღვაწეობის პირველ ეტაპზე იმავე სქემის მიხედვით სჭრიდა ფულს. როგორითაც ბაგრატ მეოთხე და გიორგი მეორე. შემდგომში კი ამ მონეტის ტიპი მასვე შეუცვლია.

XII საუკუნის პოლიტიკურად და ეკონომიურად ძლიერი საქართველოსათვის დამახასიათებელია ნუმიზმატიკის „სპილენძის ხანა“. სპილენძის მონეტებს იძულებით ვერცხლის კურპი ჰქონია¹. ეს მონეტები საკრედიტო ფულის ფუნქციას ასრულებდნენ. „საკრედიტო ფული. — აღნიშნავს კარლ მარქსი, — გულისხმობს ისეთ ურთიერთობას, რომელიც მარტივი საქონელმოქცევის თვალაზრისით, ჯერ კიდევ სრულიად უცნობია ჩვენთვის... აღნიშნავთ მხოლოდ, რომ როგორც ნამდვილი ქაღალდის ფული წარმოდგება ფულის, როგორც მომოქცევის საშუალების, ფუნქციიდან. ასევე საკრედიტო ფულის ბუნებრივად აღმოცენებული ფესვები ჩამარბულია ფულის, როგორც გადახდის საშუალების ფუნქციაში“².

სპილენძის მონეტები, რომლებიც საქართველოდან გადიოდა, ალბათ ოქროსა და ვერცხლის ფუნქციას ასრულებდა. ამნაირი საკრედიტო მონეტების არსებობაზე იმდროინდელი არაბი მოგზაური ალ-ფარიკი იტყობინება³. ამასთან დაკავშირებით მეტად საინტერესოა გვირგვინოსანი მხედრის გამოსახულებანი სპილენძის მონეტაზე, რომელსაც ასეთი არაბული წარწერა აქვს: „მეფე მეფეთა დავით, ძე გიორგისი, მესიის მახვილი“. ეს მონეტა პირველად ფრანგმა მეცნიერმა ვ. ლანგლოამ გამოაქვეყნა და დავით აღმაშენებელს მიაკუთვნა⁴. მაგრამ ასეთი განსაზღვრა დანარჩენმა სპეციალისტებმა არ გაიზიარეს. ე. ა. პახომოვმა ეს მონეტა დავით ულუს მიაკუთვნა⁵. და თუმ-

¹ დ. კაპანაძე, ქართული ნუმიზმატიკა, გვ. გვ. 45—46.

² კ. მარქსი, კაპიტალი, ტ. I, თბ., 1954, გვ. გვ. 163—164.

³ ვ. ფუთურიძე, არაბი ისტორიკოსი XII საუკუნის თბილისის შესახებ, გვ. 141.

⁴ V. Langlois, დასახელებული ნაშრომი, გვ. გვ. 8—9.

⁵ Пахомов Е. А., Монеты Грузии, ч. I, СПб., 1910, გვ. გვ. 80—81.

ცა ამის დასამტკიცებლად საკმარისი საბუთები არ მოუყვარა. ეს განსაზღვრა დღემდე არ შეუცვლია¹.

ამ მოსაზრებას დოც. თ. ლომოურიც იზიარებს, რასაც იმით ასაბუთებს, რომ „მოცემული მონეტა თითქმის ასლია რუმის ბელგრადის ქეიზოსრო პირველია (1192-1200 წწ.) სპილენძის მონეტისა“².

პროფ. დ. კაპანაძე ამ სპილენძის მონეტას დავით აღმაშენებელს მიაკუთვნებს³, რისთვისაც იმდენად დამაჯერებელი მოსაზრებანი და საბუთები მოჰყავს, რომ ექვისათვის ადგილი აღარ უნდა რჩებოდეს. როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, მონეტაზე შემდეგი შინაარსის არაბული წარწერაა:

მეფე მეფეთა

დავით ძე გიორგისი

მესიის მახვილი

დავით გიორგის ძის სახელით სამი მეფეა ცნობილი საქართველოში. დავით აღმაშენებელი (1089—1125 წწ.), ძე გიორგი მეორისა, დავით ულუ (1247 — 1270 წწ.). გიორგი ლაშას ძე, დავით მეცხრე (1346 — 1365 წწ.) გიორგი ბრწყინვალის ძე. უკანასკნელის მიერ ამ მონეტის გამოშვების შესაძლებლობა თავიდანვე გამორიცხული იყო და ამას არც ჩვენ დავუბრუნდებით. რაც შეეხება XIII საუკუნის ქართულ მონეტებს, მათ აშკარად ემჩნევა მონღოლთა ზეგავლენის კვალი. რაც, უპირველეს ყოვლისა, წარწერების შინაარსს შეეხო. XII საუკუნის მონეტებზე თუ ქართველ მეფეთა განდიდების ტიტულები და ეპითეტებია, XIII საუკუნის შუა ხანებიდან ვერცხლისა და სპილენძის ქართული მონეტები ან ანონიმურია, ან მონღოლ მფლობელების სახელს შეიცავს, ანდა, თუ საქართველოს მეფის სახელითაა აღბეჭდილი, მას დამამტკიცებელი ტიტულები ახლავს.

შეეძლო თუ არა ულუ დავითს მონღოლთა მკაცრი ბატონო-

¹ Пахомов Е. А., Монетные клады Азербайджана и Закавказья, Баку, 1928 г. გვ. 54.

² ლომოური თ., ფული შოთა რუსთაველის ეპოქაში, გვ. 293.

³ Капанадзе Д. Г., Медная монета Грузинского царя Давида сына Георгия, Эпиграфика Востока, XII. 1958 г. гл. гл. 39—47

დროს თავის მონეტაზე მოეთავსებინა წარწერა. სადაც სა-
ზოგადოდ თავის თავს მეფეთა მეფედ და მესიის მასწავლად
ი. ქრისტიანობის მცველად) აცხადებს? სავსებით დამაჯე-
ობებელ პასუხს ამ კითხვაზე XIII საუკუნის შუა წლების ქარ-
თული ნუმისმატიკური ძეგლები. კერძოდ. დავით ნარინის და
დავით ულუს მონეტები იძლევა.

დავით ნარინი შიგო 1214—1217 წლებში მოჭრილ სპილენ-
ძის მონეტაზე მეფე. მაგალითად. ასეთი ტიტულით არის აღბეჭ-
დილი: „მონა ყენის. სამყაროს განმგებლისა“ ოლო მისივე
1247 წლის ვერცხლის დრამაზე ასეთი წარწერაა: „გუიუქ ყა-
ნის წყალობით მეფე და მონა დავით“ დავით ულუს მიერ
1253—1256 წლებში მოჭრილი თბილისური დრამების წარწე-
რებიც აგრეთვე ხაზს უსვამენ ქართველი მეფის დამოკიდე-
ულებას მონღოლებისაგან: „სამყაროს განმგებლის მენგუ
ყენის ნებით“ ამ წარწერის შინაარსი თითქოს იმას ატლისხ-
მობს. რომ საქართველოს მეფე ფულსა კრის მხოლოდ მონ-
ღოლთა ყაენისაგან სათანადო ნებართვის მიღების შემდეგ
შეკარად ჩანს ის დიდი განსხვავება, რომელიც არსებობს გვირ-
გვინოსანი მხედრის გამოსახულებიანი სპილენძის მონეტასა
და დავით ნარინისა და დავით ულუს მონეტების წარწერებს,
შორის. უდავოა. რომ უკანასკნელი მონეტების წარწერები ამ
დროს შექმნილი პოლიტიკური მდგომარეობის ქეშმარიტ სარ-
კეს წარმოადგენს. ყოვლად წარმოუდგენელია. რომ მონღოლ-
თა ბატონობის ქვეშ მყოფ რომელიმე ქართველ მეფეს და
კერძოდ „სამყაროს განმგებლის. მენგუ ყაენის ნებით“ ფულის
ზომჭრელ დავით ულუს ეკუთვნოდეს ტიტული „მეფეთა მეფე“
და ისეთი მრისხანე ეპითეტი. როგორიცაა „მესიის მასწავლი“

ამრიგად. რადგან აღნიშნული სპილენძის მონეტა დავით
ულუს არ ეკუთვნის. აშკარაა. რომ ის დავით აღმაშენებლის
მოჭრილია. რომლისთვისაც აღნიშნული მეთოდური ტიტული
და ამაყი ეპითეტი მართლაც რომ მთლიანად შესაფერისი იყო.

როგორც ჩანს. XI—XII საუკუნეების მიჯნისათვის საქართ-
ველოში სამონეტო ტიპის შეცვლის პირობები შეიქმნა. ზემოთ
უკვე აღინიშნა, რომ ვლადიმერის ღვთისმშობლის გამოსახულე-
ბიანი მონეტის ტიპი ერთგვარ ცვლილებას განიცდის სწორედ ამ

დავით აღმაშენებლის მონეტა ქართული წარწერით
ბრიტანეთის მუზეუმი

დროს, ხოლო XII საუკუნის პირველ მეოთხედში ეს სამონეტო ტიპი ძირფესვიანად იცვლება. შეიცვალა ფაქტურა, წარწერების შინაარსი. დიდხანს გაურკვეველი რჩებოდა, თუ ვინ იყო სამონეტო ტიპის ასეთი ძირფესვიანი შეცვლის ინიციატორი — დავით აღმაშენებელი თუ დემეტრე პირველი? ამ პრობლემის გარკვევის საქმეში მნიშვნელოვანი სინათლე შეიტანა არაბი მოგზაურის ალ-ფარიკის ცნობამ. რომელიც ხაზგასმით მიუთითებს, რომ სამონეტო საქმეში ცვლილება სწორედ დავით აღმაშენებელს შეუტანია. ამის დასადასტურებლად არაბი ისტორიკოსი უშუალო ფაქტებს იშველიებს და აღწერს დავითის შიერ ახლად მოჭრილ ფულს¹, რის შედეგადაც ნათელი ხდება, რომ მუსლიმანური ტიპის მონეტის მომჭრელი დავით აღმაშენებელი ყოფილა².

¹ ვ. ფუთურიძე, არაბი ისტორიკოსი XII საუკუნის თბილისის შესახებ, გვ. 141.

² საინტერესოა ისიც, რომ ალ-ფარიკი მუსლიმანური ტიპის მონეტას შემოღებასთან ერთად დავით აღმაშენებელზე ამბობს: იგი ისეთი პატივისცემით ეპყრობოდა მუსლიმანებს, როგორსაც ისინი ბალდაღშიც კი ვერ ნახავდნენო.

ინგლისელი მეცნიერი დ. ლანგი, რომელიც შეეხო დავით აღმაშენებლის დროინდელ ნუმისმატიკურ ძეგლებს, სპეციალურად შეჩერდა მის მიერ მოჭრილ კიდეე ერთი ტიპის სპილენძის მონეტაზე, რომელიც 1857 წლიდან ინახება ბრიტანეთის მუზეუმში და დიდხანს გამოუქვეყნებელი რჩებოდა. საგანგებო შესწავლის შემდეგ ბრიტანეთის მუზეუმის ეს უნიკალური მონეტა დ. ლანგმა გამოაქვეყნა სათანადო კომენტარებით¹. იგი უნიკალურია იმიტომ, რომ მასში ბიზანტიური და ქართული იკონოგრაფიის შერწყმას ვხედავთ, უნიკალურია იმის გამოც, რომ მონეტის შუბლზე სახელოვანი მეფის, დავით აღმაშენებლის გამოსახულებაა მოთავსებული. მეფე წვერებიანია, მას ხელთ უპყრია ბიზანტიური სტილის სფერო. დავით აღმაშენებლის გამოსახულების მარცხენა მხარეს მოთავსებულია ასომთავრული წარწერა „ჴმ“ (დთ—დავით), ხოლო მარჯვნივ „ჴფ“ (მეფე).

მონეტის ზურგის ცენტრში ჯვარია მოთავსებული ჩარჩოში. ირგვლივ ასომთავრული წარწერაა, რომელიც დ. ლანგს ასე აქვს წარმოდგენილი **სԼԹԻԾԹԴԻԾԴԻԾԴԻԾԴԻԾ** ე. ი. „სახელითა ქრისტესითა, დავით, მეფე აფხაზთა, ქართველთა, რანთა და კახთა“².

საქმე იმაშია, რომ მონეტაზე ამ წარწერისაგან რკალია შეკრული და დ. ლანგის მიერ წაკითხვის დაწყება „სԼԹ“-დან პირობთია. პროფესორმა დ. ლანგმა აქედან ალბათ იმიტომ დაიწყო წაკითხვა, რომ წარწერა აზრიანი გამოდიოდა, თანაც მანვე დაყო ცალკე სიტყვებად ასოებისაგან შეკრული რკალი: „სხთ-ქ-დთ მ-ფე ა-ფთ ქ-რნ-კხთ“. ისმება კითხვა: სწორად წაიკითხა თუ არა დ. ლანგმა მონეტაზე არსებული წარწერა. „ქრისტე, დავით მეფე აფხაზთა, ქართველთა, რანთა და კახ-

¹ D. M. Lang, Notes on Caucasian Numismatics, „Numismatic chronicle“, vol. X^{II}, 1957, გვ. გვ 138—146. დ. ლანგის აღნიშნული ნაშრომი ჩვენ გადმოგვცა და ლანგის მიერ გამოქვეყნებული მონეტის შინაარსის გარკვევის საქმეში კონსულტაცია გაგვიწია ისტორიულ მეცნიერებათა დოქტორმა დ. კაპანაძემ, რისთვისაც მადლობას მოვახსენებ მას.

² D. M. Lang, დასახ. ნაშრ., გვ. 144

დ. კაპანაძე, ქართული ნუმისმატიკის სიახლენი, „კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები“, (იბეჭდება).

თა“ — ასეთი სახის წარწერა არ არის უცხო: ჰვენთის, მაგრამ რაც შეეხება „ქრისტეს“ წინ დ. ლანგის მიერ წაკითხულ „სახელითა“-ს, ამ დასაწყისითა და შემდგომ შემოხსენებული კომპლექსით ჩვენ არა გვხვდება წარწერები. აქედან გამომდინარე, შეიძლება ეკვი შევიტანოთ პროფ. დ. ლანგის მიერ წარწერის ზოგიერთი დეტალის წაკითხვაში. კერძოდ, ჩვენ მსედველობაში გვაქვს დ. ლანგის მიერ „სხთ“ ასოთა კომპლექსის წაკითხვა და მათი ადგილის განსაზღვრა საერთოდ წარწერის კომპლექსში.

ე. ი. რაკი ჩვენ ვუშვებთ, რომ „სახელითა ქრისტესი“-თ დაწყებული წარწერები არ მოგვეპოვება და შესაძლოა არც ამ მონეტის წარწერა იწყებოდეს ასე. მაშინ „სახელითა“-ს სხვა ადგილას გადატანა (ეს ადგილი აუცილებლად ბოლოა) უაზრობას იწვევს წარწერის წაკითხვისას. დგება საკითხი: სწორადაა აქვს თუ არა პროფ. დ. ლანგს წაკითხული „ს!მ“ (სხთ) ასოთა კომპლექსი. სწორედ ამ ასოთა კომპლექსის წაკითხვაში უნდა დაეშვა დ. ლანგს შეცდომა. „ს!მ“ (სხთ) უნდა იკითხებოდეს არა როგორც „სახელითა“, არამედ როგორც „სომეხთა“. მაშინ მთელი წარწერის წაკითხვა ასე მოხდებოდა: „ქრისტე, დავით მეფე, აფხაზთა, ქართველთა, რანთა, კახთა და სომეხთა“. მაშასადამე წარწერის კითხვა უნდა დავიწყოთ არა „სხთ“-დან, არამედ „ქ“-დან. ასეთ შემთხვევაში „სხთ“ (ამჟერად ჩვენს მიერ წაკითხული „სომეხთა“) ბოლო ადგილზე გადადის წინადადებაში.

რაც შეეხება „სხთ“-ს „სომეხთა“-დ წაკითხვას, ეს დასაშვებია პოლიტიკურადაც. დავით აღმაშენებელი, მეფე აფხაზთა, ქართველთა, რანთა და კახთა, იმ დიდი გამარჯვებების შემდეგ, რომელიც მან მოიპოვა (განსაკუთრებით ანისის აღების შემდეგ), ბუნებრივია, სომეხთა მეფედაც იწოდებოდა. ჩვენ მოგვეპოვება მსგავსი ტიტულის შემცველი ჯვარი დავით აღმაშენებლისეული, რომელიც ამჟერად საქართველოს სსრ ხელოვნების მუზეუმში ინახება¹.

ამრიგად, მართებული უნდა იყოს ბრიტანეთის მუზეუმში

¹ საქართველოს ხელოვნების მუზეუმში დაცულ დავით აღმაშენებლის ჯვარზე მოთავსებულია წარწერა „პატიოსანო ჯვარო, აღიდე უძლეელი აფხაზთა და ქართველთა, რანთა და კახთა და სომეხთა მეფე დავით...“

არსებული ქართული მონეტის წარწერის ასე წაკითხვა: „ქრისტე, დავით მეფე აფხაზთა. ქართველთა. რანთა, კასთა და სომეხთა“. მონეტა უნიკალურია მრავალმხრივ. იგი შეიცავს დავით აღმაშენებლის პორტრეტსა და მის სრულ სამეფო ტიტულს, რომელიც ესმოვანება იმდროინდელი (XII საუკუნის მეორე ათეული) საქართველოს პოლიტიკურ ძლიერებას. მონეტა საინტერესოა იმდენადაც, რომ ნათლად მეტყველებს დავით აღმაშენებლის ფინანსური მოღვაწეობის მრავალფეროვნებაზე და ახალ ტიპს წარმოადგენს დავით აღმაშენებლის მოჭრილ ფულთა შორის. მონეტის შინაარსის ანალიზი საშუალებას გვაძლევს დაბეჭითებით მივაკუთვნოთ იგი XII საუკუნის 20-იან წლებს.

ამრიგად, დავით აღმაშენებლის ფინანსური მოღვაწეობის შესწავლის საფუძველზე, მის მიერ მოჭრილი მონეტების დეტალურად გაცნობის შედეგად შეიძლება ის დასკვნა გამოვიტანოთ, რომ XII საუკუნის პირველ მეოთხედში საქართველოს მთავრობამ გაატარა მნიშვნელოვანი ფინანსური ღონისძიებები, რაც შემდეგში გამოიხატა:

1. შეიცვალა მონეტის ტიპი.

2. მონეტის ტიპის არსებით ცვლილებასთან ერთად განმტკიცდა ფულის კურსი.

ფულის რეფორმის პირველი მომენტი (მონეტის ტიპის შეცვლა) გამოიხატა ჯერ კიდევ ვლადიმერის გამოსაშულებიანი მონეტის შინაარსის შეცვლაში. ხოლო უფრო დიდმნიშვნელოვანი იყო საერთოდ ბიზანტიური ტიპის მონეტის მუსლიმანურით შეცვლა.

ეს უკვე არა მხოლოდ მონეტის შინაარსში ზოგიერთი დეტალის შეცვლა იყო, არამედ არსებით ცვლილებას წარმოადგენდა. ერთი ტიპის მონეტა მეორე, კარდინალურად საწინააღმდეგო, მონეტამ შეცვალა. მუსლიმანური ტიპის მონეტის მოჭრა გარკვეული მიზეზებით იყო გაპირობებული. XII საუკუნის პირველი მეოთხედის ქართული მონეტა გამოხატავდა რა ქვეყნის ეკონომიურ და პოლიტიკურ მდგომარეობას, თავისი შინაარსის შეცვლისას ღებულობდა იმ ფულის სახეს, რომელიც იმ დროს მსოფლიო ბაზარზე ბატონობდა.

მნიშვნელოვანია ის ფაქტი, რომ დავით აღმაშენებლის მი-

ერ ბოქრილი გვირგვინოსანი მზედრის გამოსახულებიანი მონეტა ტიპოლოგიურად ქართულ ხასიათს ატარებს და საქართველოს იმდროინდელ ძლიერებაზე მიუთითებს.

ფულის რეფორმის მეორე მომენტი — ფულის კურსის განმტკიცება, უშუალოდ პირველიდან გამომდინარეობს. მონეტის შინაარსის შეცვლა ფულის კურსის განმტკიცებას ემსახურებოდა. თავისთავად რეფორმის მთელი არსი სწორედ ამაში მდგომარეობდა. ამიერიდან უზრუნველყოფილი იყო ფულის მყარი მიმოქცევა. ფულადი სისტემის გაუმჯობესება აპირობებდა ეკონომიკის წარმატებით განვითარებას.

ამდენად, XII საუკუნის პირველ მეოთხედში საქართველოში გატარებული ფინანსური ღონისძიებები თავისი მნიშვნელობით მეტად დიდ როლს თამაშობდა საქართველოს ეკონომიურ ცხოვრებაში და მისი წინსვლის საწინდარი იყო.

•

•

სრულად არ იქნება შეფასებული XII საუკუნის პირველი მეოთხედის საქართველოს სახელმწიფოებრივი რეფორმების შედეგი, თუ არაფერს ვიტყვით იმ ღონისძიებებზე, რომლებიც სამართლის დარგში იქნა გატარებული.

დავით აღმაშენებელმა განსაკუთრებული ყურადღება მიექცია უმაღლესი სასამართლოს წარმოებას. საქართველოში XII საუკუნის პირველ მეოთხედამდე უმაღლეს მსაჯულად მუშაობდა ითვლებოდა. მას უნდა გაერჩია ყველა ის საქმე, რომელიც უმაღლეს სასამართლოში იქნებოდა შეტანილი. XII საუკუნის პირველი მეოთხედის საქართველო წინანდელთან შედარებით უკვე ძალზედ გაზრდილი იყო და, რასაკვირველია, ასეთი მარტივი წესით სასამართლოს წარმოება აღარ შეიძლებოდა. მით უმეტეს, რომ სამხედრო საქმეების წარმოების გამო მეფე ხშირად იძულებული იყო ხანგრძლივად მოშორებოდა სატახტო ქალაქს. ასეთ შემთხვევაში მომჩივნები იძულებულნი იყვნენ მეფისათვის ეცადათ ყველგან, სადაც კი იმყამად ეგულებოდათ და ხან „ბორცუსა ზედა რასმე გზისა მახლობელსა, ანუ კლდესა, განა ხესა“ ასულიყვნენ, რომ ამგვარად როგორმე მიექციათ მეფის ყურადღება, „მუნით საცნაური ყვის ჭრტინვა

თესი“; თავიანთი გაჭირვება ეთქვათ და საჩივარი მიეცათ მეფისათვის.

ყოველივე ამის აღსაკვეთად დავით აღმაშენებელმა განსაკუთრებული სამოსამართლო დაწესებულება შექმნა და დაადგინა „კაცი მართლად მცნობელნი და განმკითხველნი მომჩივართანი, რომელთაგან მიიღებდეს კურნებასა“. შეიქმნა დაწესებულება „ს ა ა ჯ ო კ ა რ ი“, რომელსაც, როგორ ირკვევა, ხელმძღვანელობას უწევდა ჰყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესი. იგი იყო „მართლმსაჯული და ხელისმპყრობელი უღონოთა და ქვრივთა“. „ხელმწიფის კარის გარიგებაში“ ხაზგასმითაა ნათქვამი: „ჰყონდიდელი ორშაბათს დღეს სააჯო კარსა შიგან დაჯდების. ობოლთა და ქვრივთა და მიძლავრებელთა მოჩივართა განიკითხავს“¹ და თუ ვინმეს „უსამართლო სპირს, არ მოეშვების, რომ არ დაიურვოს“². ამდენად, ჰყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის ინსტიტუტთან მჭიდროდ არის დაკავშირებული ღონისძიებები სამართლის დარგში.

ახალი სამართლის ინსტიტუტის შექმნა იმ დროისათვის მეტად მნიშვნელოვანი, წინგადადგმული ნაბიჯი იყო. ამ გზით სასამართლოს წესიერ წარმოებას არავითარი გარეშე პირობები აღარ შეაფერხებდა. თვით ის გარემოება, რომ სასამართლო უზენაეს საფესურზედაც სახელმწიფოს მართვა-გამგეობისაგან განცალკევებული იყო და განსაკუთრებულ დაწესებულებად იქცა, ქართული სამართლის დიდ წარმატებად და ღირებულებად უნდა ჩაითვალოს³.

დ) სოფლის მეურნეობა და სოციალური ურთიერთობა

დავით აღმაშენებლის მიერ გატარებულმა ღონისძიებებმა განაპირობა წარმატებები ჰეცენის ეკონომიური მომძლავრების საქმეში.

XII საუკუნეში საქართველო ეკონომიურად დაწინაურე-

¹ ხელმწიფის კარის გარიგება, ფ. 3.

იქვე.

³ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, გვ. 218, მისივე, ქართული სამართლის ისტორია, I, გვ. 134.

ბული ქვეყანა იყო. ვაჭრობა-ხელოსნობასთან ერთად განვითარებული იყო სოფლის მეურნეობა.

სოფლის მეურნეობის მაღალი კულტურის მაჩვენებელია ის დიდი სარწყავი არხები, რომლებიც ტირიფონის ველზე, რუის-ურბნისის მიდამოებში, მუხრანში, სამგორში, კახეთსა და გაღმა მხარეში იქნა გაყვანილი XII საუკუნეში¹. ეს ნაგებობები გამოირჩეოდა თავიანთი გრანდიოზულობით და, ბუნებრივია, ხელს უწყობდა მორწყვის საქმეს დიდ ფართობებზე. სარწყავი ფართობის გადიდებასთან კი დაკავშირებული იყო მრავალგვარი მარცვლეული კულტურების უხვი მოსავალი. სარწყავი ფართობი ესაჭიროებოდა აგრეთვე უალრესად განვითარებულ მევენახეობას, მეხილეობა-მებაღეობას და ბამბის კულტურას.

მებაღეობისა და მევენახეობის ინტენსიური წარმოება ძველთაგანვე მოსდგამდა ქართველ ხალხს. „უმტილ-ვენახოდ ქართველ მიწისმოქმედს ცხოვრება იმდენად არ მოსწონდა, რომ მათი გაშენებისათვის არც თავის ძალ-ღონესა და არც ქონებრივ სახსარს არ ზოგავდა“². აკად. ივ. ჯავახიშვილს მოჰყავს გ. მერჩულეს ცნობა, რომ, მიუხედავად შავშეთ-კლარჯეთის მეტისმეტი მთაგორიანობისა, ადგილობრივ მოსახლეობასთან ერთად ახლად დამკვიდრებულ ბერებსაც კი „მცირედ ვენახი ჰქირითა და ურვითა დაუნერგვიან და აგრეთვე მტილები“³.

მებაღეობა-მევენახეობის დიდი კულტურისა და ამ დარგით დიდი დაინტერესების შესახებ ცნობები შემდგომი ხანის ისტორიკოსებსაც მოეპოვებათ.

XII საუკუნეში, როცა საქართველო უკვე ერთიანი იყო, მებაღეობისა და მევენახეობის კულტურა უფრო მაღალ დონეზე ავიდა. ეს იმდენად ტიპური და დამახასიათებელი ყოფილა საქართველოსათვის, რომ სასლის აღწერასთან ერთად

¹ ნ. ბერძენიშვილი, ვ. ღონდუა და სხვ. საქართველოს ისტორია, გვ. 170.

² ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, II, თბ., 1935, გვ. 110.

³ იქვე.

აუცილებლად უნდა ყოფილიყო ხსენებული „მტილ-სამოთხე-ნი“. „აბდულმესიანის“ ავტორი ასე აგვიწერს მეფის სასახლესა და ბაღს:

„თუ ექო ს რ ა ნ ი მე ამას, რანი?
გალაქანისა შემკულობანი,
მ ტ ი ლ ს ა მ ო თ ხ ე ნ ი, თვალთ სამოთ ხენი,
ზედ ავაზანთა შეთქმულობანი,
კართა სტოვანი, ერთა სტოლანი,
იბოდრომისა განხმულობანი“...¹.

საინტერესოა ის ფაქტი, რომ ბაღებში გამოჰყავდათ ვარდ-ყვავილები. ამაზე ხომ შოთა რუსთაველიც მიუთითებს:

„ნახეს ქალაქი, მოცული გარე ბაღისა ტევრითა,
გვარად უცხონი ყვავილნი, ფერითა ბევრის-ბევრითა“.

XII საუკუნის საქართველოს სოფლის მეურნეობის დარგებს შორის აღსანიშნავია სელის წარმოება. სელი ფართო მოხმარების პროდუქტი იყო. იგი თაფლთან და ცვილთან ერთად (რასაც დიდი რაოდენობით იძლეოდა განვითარებული მეფუტკრეობა) ცხოველი ალებ-მიცემობის საგანი იყო.

სოფლის მეურნეობის სხვა დარგებთან ერთად მეტად მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა მაღალგანვითარებულ მეცხოველეობას. საქართველო განსაკუთრებით განთქმული იყო საუკეთესო ჯიშის ცხენებით. დაწინაურდა მეცხოველეობაც (მატყული ფართო ვაჭრობის საგანი იყო). ცხოველები დიდი რაოდენობით ჰყავდათ ეკლესია-მონასტრებს. XII საუკუნეში შიომღვიმის მონასტერში დიდ როლს ასრულებდა მესაქონლეობა, რაც ფულადი შემოსავლის წყაროსაც წარმოადგენდა მონასტრისათვის. მონასტერი საგანგებოდ ეწეოდა გასაყიდი საქონლის მოშენებას².

XI საუკუნეში გრძელდებოდა პროცესი ფეოდალთა მიერ მიწების მისაკუთრებისა და არა მატრო მიწებისა, არამედ მიწათმოქმედებისაც კი.

¹ შავთელი, აბდულმესიანი, სარგის კაკაბაძის გამოცემა, თბ., 1937. გვ. 28.

² ბ. ლომინაძე, შიომღვიმე, თბ., 1953, გვ. 37.

გლეხი წოდებრიობის უდაბლეს საფეხურზე დგას და თავისუფლების უქონლობა ამ ფენის (კლასის) საერთო ძირითადი ნიშანია. მფლობელი სრულუფლებიანია გლეხის მიმართ (მას შეუძლია გაყიდოს, გააჩუქოს, ან შესწიროს გლეხი). ამასთანავე გლეხს არ გააჩნია იურიდიული უფლებები, უფრო სწორად: იგი არ წარმოადგენს იურიდიულ პირს, ე. ი. მას არ შეუძლია რაიმე აქტის (ვთქვათ მიწის გაყიდვის ან ყიდვის) გაფორმება თავისი პატრონის უნებართვოდ. ამითაა გამოწვეული ის გარემოება, რომ გლეხები მოიხსენიებიან პატრონის სახელით. მაგ: ამისი და ამის გლეხიო. გლეხები ფეოდალურ საქართველოში ვალდებული არიან მებეგრეობა გასწიონ. დავით აღმაშენებლის დროინდელ საქართველოში ქვეყნის ეკონომიურად მომძლავრებამ შეიძლება გლეხსაც მისცა სულის მოთქმის საშუალება, მაგრამ ამით მის სოციალურ მდგომარეობას ცვლილება არ განუცდია.

XI—XII საუკუნეების საქართველოში გლეხობა ერთგვაროვანი არ ყოფილა: წყაროებზე დაკვირვების შედეგად ირკვევა, რომ იმ დროს საქართველოში არსებობდა გლეხთა სხვადასხვა კატეგორია. როგორც ზემოთ აღინიშნა, მათ ახასიათებდათ ის, რომ ყველა გლეხი მებეგრე იყო. და ეს იმის გამო, რომ მიწა (ფუძე), რომელზედაც გლეხი მეურნეობდა, ფეოდალის („პატრონის“) საკუთრებას შეადგენდა, გლეხი კი ამ მიწით სარგებლობდა. როცა ლაპარაკია გლეხთა მასის არაერთფეროვნებაზე, გლეხთა კატეგორიებზე, იგულისხმება მათი უფლებრივი და ეკონომიური მდგომარეობა.

XI—XIII საუკუნეთა ქართულ დოკუმენტურ წყაროებში გლეხი სხვადასხვა სახელწოდებით მოიხსენიება. ეს სახელწოდებებია „შეწირული“¹, „ნასყიდი“², „სიგლოსანი“³, „ნებიერი“³ და

¹ შეწირული გლეხი „შემოწირულის“ დორძით ჩანს „ნიკორწმინდის დაწერილში“ და გიორგი მესამის 1170 წ. სიგელში. „შეწირულის“ ფორმით — რკონის სიგელში.

² „ნასყიდი“ ჩანს გიორგი მესამის 1170 წ. სიგელში და კრ. სურამელის 1250 წ. საბუთში.

³ „სიგლოსანი“ და „ნებიერი“ გვხვდება მხოლოდ რკონის სიგელში. გლეხთა კატეგორიების შესახებ საინტერესო გამოკვლევა აქვს მ. ბერძნა-

„ხაწყალობევი“, რომლებიც გვიჩვენებენ ამ სახელწოდების ქმონე პირთა მდგომარეობის წარმოშობას. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ამ სახელწოდებათა მატარებელ გლეხთა მდგომარეობა არ იყო სტაბილური და ყველა ეს სახელწოდებებიც გლეხის მდგომარეობას მხოლოდ გარკვეული მომენტისათვის გამოხატავენ (იმ მომენტისათვის, როცა გლეხს ამ სახელით იხაენიებენ).

XI—XII საუკუნეებში გლეხები სულ უფრო და უფრო ალიერ ექსპლოატაციას განიცდიდნენ. მართალია, მეურნეობა ვითარდებოდა და ქვეყანა ეკონომიურად ძლიერდებოდა, მაგრამ ამავე დროს ფეოდალთა მოთხოვნილებებიც მატულობდა.

გლეხთა ფართო ფენის სოციალურ მდგომარეობას განსაკუთრებით აუარესებდა იმ ტყვეთა სიმრავლე, მოგებული ომების შედეგად რომ მოედინებოდა XII საუკუნის პირველი მეოთხედის საქართველოში.

XII საუკუნეში ძირითადად დაგვირგვინდა დიდი სოციალური პროცესი: გლეხთა ფენაში გაერთიანდა ქვეყნის მატერიალური დოვლათის მწარმოებელი მიწისმოქმედი ნაწილი, რამაც უსათუოდ დიდი როლი ითამაშა ქართული ფეოდალიზმის კლასიკური სახის ჩამოყალიბების საქმეში.

*

საზოგადოების ფეოდალურ ფენას შეადგენდნენ მეფე, სასულიერო პირები და აზნაურობა. ჯერ კიდევ X საუკუნის დასასრულისათვის ფეოდალური საზოგადოების ორი ანტაგონისტური კლასი, გლეხობა და აზნაურობა, ძირითადად ჩამოყალიბებული იყო¹. XII საუკუნის საქართველოში აზნაურობა არ

შვილს. იხ. მისი „გლეხთა კატეგორიები XI—XII სს-ში“; ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, V, გვ. გვ. 139—157.

¹ მ. ლორთქიფანიძე, ძირითადი საზოგადოებრივი კლასები IX—X საუკუნეების საქართველოში, საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების მოამბე, I, 1960, გვ. 217.

ყო ერთფეროვანი. ისინი განსხვავდებოდნენ ერთმანეთისაგან, როგორც ეკონომიური მდგომარეობით, ისე სოციალური წარმოშობით, და აქედან გამომდინარე უფლებრივი მდგომარეობითაც.

აზნაურთა დიდი უმრავლესობა მცირემამულიანი იყო. იგი მთელი სიმძიმით აწვა ტვირთად მის კუთვნილ რიცხვმცირე კლენობას და თავისი სწრაფად მზარდი მოთხოვნილებების დაკმაყოფილებას ამ გლენხთა ექსპლოატაციის გაძლიერების კზით ცდილობდა.

აზნაურები მეფესაც ჰყავდა, ეკლესიასაც და შეიძლებოდა ჰყოლოდა თვით აზნაურსაც (XII საუკუნეში ცნობილი იყო აზნაურთა ისეთი სახეები, როგორიცაა: „ტაძრეული“, „მოსაკარგავე“ და „დიდებული აზნაური“). აზნაურთა უმცირესობას შეადგენდნენ დიდი აზნაურები.

XII საუკუნის პირველ მეოთხედში, როცა საქართველო პოლიტიკურად გაერთიანდა, დიდ აზნაურთა უფლებები შემცირდა და შეიზღუდა, ხოლო ხელმწიფის კარი ქვეყნის ცხოვრების საჰედ გადაიქცა.

ე) დავით აღმაშენებლის სხვა ღონისძიებანი

გაერთიანებული და ეკონომიურად ძლიერი ქვეყნის წინსვლა მის კულტურაში გამოიხატა. დავით აღმაშენებელი თერთონ ფრიად განსწავლული ადამიანი იყო და ერის განათლებასა და დაწინაურებაზეც ფიქრობდა.

დავით აღმაშენებელმა 1106 წელს „მოიგონა აღშენება მონასტრისა“ და „ადგილსა ყოვლად მშვენიერსა და ყოვლითურთ უნაკლულსა“ აავო ტაძარი „ამაღლებული ყოველთა წინანდელთა ქმნულებათა“, განთქმული თავის „სიერცითა და ნივთთა სიკეთითა“, გელათში. დაფუძნებულ იქნა ქართული კულტურის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი კერა — გელათის აკადემია. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი გელათს უწოდებს „ყოვლისა აღმოსავალისა მეორედ იერუსალემად, სასწავლოდ

ყოვლისა კეთილისად, მოძღურად სწავლულებისად, სხუად ათინად, ფრიად უაღრეს მისსა“¹.

დავით აღმაშენებელმა გელათის აკადემიაში შემოკრიბა: „კაცნი პატიოსანნი ცხოვრებითა და შემკულნი ყოვლითა სათნოებითა, არა თვსთა ოდენ სამეფოთა შინა პოვნილნი, არამედ ქუეყანისა კიდეთათ სადათცა ესმა ვიეთმე სიწმიდე, სიკეთე, სისრულე, სულიერითა და კორციელითა სათნოებითა აღსავსეობა, იძინა და კეთილად გამოიძინა, მოიყვანნა და დაამკვდრნა მას შინა“².

როგორც ჩანს, გელათის აკადემიის დაარსებისას დიდი ყურადღება მიუქცევიათ მისთვის სწავლულების შერჩევისათვის. ისტორიკოსი შემთხვევით არ უსვამს ხაზს, რომ გელათში სამოღვაწეოდ მოწვეულ იქნენ „კაცნი პატიოსანნი და შემკული ყოვლითა“.

როგორც ვარაუდობენ, გელათის აკადემია დაარსებული უნდა იყოს 1106—1110 წლებში³. გელათის აკადემია განვითარებული ფეოდალიზმის ხანის პირველი აკადემიაა, რომელიც შეიქმნა „რეალური მოთხოვნილების ნიადაგზე და უწინარა იმ იდეოლოგიურ მოძრაობას, რომელიც გზას უკაფავდა ქართულ რენესანსს“⁴. დაახლოებით ამავე პერიოდისათვის მოვიდა გელათში სამოღვაწეოდ იოანე პეტრიწი⁵. ხოლო არსენ იყალთოელი გელათში მოსულა დაახლოებით 1114 წელს⁶.

ამრიგად, გელათის აკადემიაში უდიდესი კულტურული მოღვაწეობა გაშლილა.

დავით აღმაშენებლის სახელს უკავშირებენ შიო-მღვიმეშელეთის მშობლის სახელობის დიდი უგუმბათო ეკლესიის აგებას. რაც, მის მიერ ამ მონასტრისადმი მიცემული ანდერძის მიხედვით, ერთ საინტერესო ეპიზოდთან არის დაკავშირებული. ერთ-ერთ მსხვილ ფეოდალს, ძაგანს, შემაწუხებელს „ღვთისა

¹ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. გვ. 330—331.

² იქვე, გვ. 330.

³ ს. ყაუხჩიშვილი, გელათის აკადემია, გვ. 14.

⁴ შ. ნუცუბიძე, ქართული ფილოსოფიის ისტორია, ტ. I, გვ. 433.

⁵ ს. ყაუხჩიშვილი, დასახ. ნაშრ. იქვე.

⁶ კ. კეკელიძე, ძველი ქართული მწერლობის ისტორია, ტ. I, გვ. 251.

და მონათა მისთა“, რომელიც ღვენილი იყო მეფისაგან, შიომღვიმის მონასტერში მოუნდომებია თავის შეფარება, მაგრამ იგი შეუპყრიათ მემღვიმეებს და მეფისათვის გადაუციათ. ასეთი ერთგულებისათვის მეფემ მონასტერში ღვთისმშობლის დიდი ეკლესია ააგო, თვით მონასტერი კი თავის საპატრონოდ გამოაცხადა. 1123 წელს შიომღვიმისადმი მიცემულ სიგელში მეფე აღნიშნავს: „ძაგანი, მღუიმეს შელტოლვილი მომცა ღმერთმან, რომელსა შინა არა მცირედი ერთგულება აჩუენეს ჩუენდა მომართ მამათა მემღვიმეთა... მადლობა აღუუარე დამზადებელსა ღმერთსა და თაყვანისცეც ღმერთშემოსილისა წმინდისა მამისა შიოსს საფლავს. მყის მოუწოდე არსენის ბერსა და განუცხადე სათნოთ ჩემი და ვარწმუნე აშენებად ეკლესია საშუალ მონასტრისა“¹.

დავით აღმაშენებლის მითითებით გააყავდათ გზები და აშენებდნენ ხიდებს. ამიტომ უსვამდა ხაზს ისტორიკოსი დავითის აღმაშენებლობით მოღვაწეობას: „...რაოდენნი ეკლესიანი აღაშენნა, რაოდენი ხიდნი მდინარეთა სასტიკთა ზედა, რაოდენნი გზანი, საწყინოდ სავალნი, ქვაფენილ ყვნა, რაოდენნი ეკლესიანი, წარმართთაგან შეგინებულნი, განწმინდნა“².

დავით აღმაშენებლის კულტურულ-საგანმანათლებლო მოღვაწეობაზე მეტად მნიშვნელოვან ცნობას გვაწვდის ვარდან დიდი. „ის ძლიერ ზრუნავდა ცნობისმოყვარე ივერიის ხალხზე, რომელთა რიცხვიდან მან შეარჩია ორმოცი ახალგაზრდა და გაგზავნა საბერძნეთში ცოდნის მისაღებად. საში ამათვანი შემდეგში ცნობილი გახდა თავისი მოღვაწეობით“³. საბერძნეთში ცოდნის მისაღებად ახალგაზრდების გაგზავნა, სამშობლოში, სალხში კულტურის შეტანა მეფის საქმე იყო. თავისთავად ეს ამბავი იმდენად დიდმნიშვნელოვანი იყო, რომ უყუარადლებოდ არ დარჩენია სომეხ მემკვიდრეს. მაჰმადიანი მწერლები კიდევ გვაძეცნობენ, რომ დავით აღმაშენებელს ცალკე საბ-

¹ Жордания Ф., Завещание царя Давида Возобновителя, данное Шино-Мгвимской лавре в 1123 г., გვ. 10.

² ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 353.

³ ვარდან ბარძერდელი, მსოფლიო ისტორია, 1861 წ., გვ. 157 (სომხურ ენაზე).

ლიც კი ატყენებია მაჰმადიან მეცნიერთა. ფილოსოფოსთა პოეტათვის. იგი თურმე ნივთიერედაც ესმარებოდა მათ დანაგამოშვებით საზეიმო დარბაზობასაც უმართავდა.

როგორც ჩანს, იმ დროის საქართველოში განათლება და კულტურა ქვეყნის პოლიტიკური და ეკონომიური მდგომარეობის შესაბამის სიმაღლეზე იდგა.

XII საუკუნის პირველ მეოთხედში საქართველოს სამეფო კარის მიერ განხორციელებული რეფორმები მომზადებული იყო ამ ქვეყნის მთელი წინაისტორიული მსვლელობით. ქვეყნის საწარმოო ძალების განვითარება თავისებურ გავლენას ახდენდა საზოგადოების შინაგან ურთიერთობაზე და წინ აყენებდა ახალ სოციალურ ჯგუფებს — საშუალო და წვრილ აზნაურობას, ვაჭრებსა და ხელოსნებთან ერთად. დავით აღმაშენებელი საბელმწიფოებრივი ღონისძიებების გატარებისას ძირითადად ეყრდნობოდა საშუალო და წვრილ აზნაურობას, ქალაქად მოსახლეობის ზედაფენას და, ბუნებრივია, რეფორმებმა სწორედ მათ მოუტანა სარგებლობა (ეს უკანასკნელნიც, რა თქმა უნდა, ამიტომ უჭერდნენ მხარს სამეფო კარის მიერ გატარებულ ღონისძიებებს). ქვეყნის წინსვლა, მისი საზოგადოებრივი და სამეურნეო დაწინაურება კარგად გამოიხატა ქალაქებისა და საქალაქო ცხოვრების განვითარებაში, რომელთაც ფეოდალური ეპოქის კვალობაზე, ამ დროისათვის მაღალ დონეს მიაღწიეს. ქალაქები, წვრილ მემამულე აზნაურობასთან ერთად. წინმძღაღვი მეფის თვითმპყრობელობის მთავარ საყრდენს შეადგენდნენ.

რა მდგომარეობაში იყო მწარმოებელი მოსახლეობა, რა გაცემდა მათთვის? XII საუკუნის პირველი მეოთხედის საქართველოში მთელი რიგი რეფორმების გატარების სიმძიმე მწარმოებელ მოსახლეობას აწევბოდა და ღუხჭირ მდგომარეობაში აყენებდა მას. მოსახლეობის მწარმოებელი ნაწილი ქმნიდა მატერიალურ დოვლათს, რაც აუცილებელი იყო ქვეყნისათვის. საჭიროების შემთხვევაში მოლაშქრობასაც ეწეოდა, ეს კი თავის მხრივ აიძულებდა გლეხს მიწას მოწყვეტოდა, რაც

ეკონომიკაზე თავის უარყოფით გავლენას ახდენდა. XII უკუნის პირველ მეოთხედში წარმოებული გაუთავებელი ომები მთელი სიმძიმით პირველ რიგში სწორედ მოსახლეობის დაბალ ფენებს აწევბოდა კისერზე და შემთხვევითი არ იყო. რომ დავითის ისტორიკოსი „განწირულ ერს“ უწოდებს მოსახლეობის ამ ნაწილს.

იმავე ისტორიკოსთან ვხვდებით საინტერესო ცნობას იმის შესახებ, რომ დავით აღმაშენებელს ჰყოლია ე. წ. „მაბრალბელნი“, რომელნიც გამუდმებულ ომიანობას უკიჟინებდნენ მეფეს. „ხოლო არიან ვინმე მაბრალბელნი მეფისანი ჭერეთ-ცა ესოდენ მჭირსედ მოქალაქეობისა და მოლაშქრეობისათვის და მკედრობათა მისთა განუსუენებელისა მიმოსვლისათჳს და დაჭირებისა, ვითარმედ: „არცა მშჳლდი თავს იდებსო მარადის გარდაცმულობასა, არცა ძალი ორღანოსა მარადის განსხირპულობასა, რამეთუ ჟამსა კმარებისა მათისასა თითოეული მათი უქმარ იპოვოსო“. და ესევეითართა უგიობლისა მისთჳს და ყოვლად უმიზეზოსა იტყჳან“¹. მართალია, ისტორიკოსი მათ „მაბრალბელთ“ უწოდებს და თავისი შეხედულებით მათ საწინააღმდეგოდაა განწყობილი, მაგრამ ჩვენთვის ნათელია მოსახლეობის ერთი ნაწილის დამოკიდებულება დავითის ომებისადმი.

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის მიერ „მაბრალბელად“ მონათლულნი, მეფის მოწინააღმდეგე ზოგიერთ დიდ ფეოდალთან (რომელთაც თავიანთი ინტერესები ამოძრავებთ) ერთად, არიან ისინიც, რომელნიც უშუალოდ განიცდიდნენ მძიმე ექსპლოატაციას „მკედრობითა მისთა განუსუენებელისა მიმოსვლისათჳს“.

გამუდმებულმა ლაშქრობებმა საქართველოს საერთო ლაშქარიც ძალზედ დაღალა. ლაშქარში წინააღმდეგობამ იჩინა თავი, რაც ნათლად გამოჩნდა დავით აღმაშენებლის ზოგიერთი ბოლო ომის დროს (მაგ. შარვანში გალაშქრებისას), როცა მეფემ უღალატა ჩვეულებას და კი არ დაედევნა გაქცეულებს. არამედ მტერზე პირველ გამარჯვებისთანავე „დავარდა მიწასა ზედა და მადლობა შეწირა ღმრთისა... და ადგილობანსა დად-

¹ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. გვ. 357—358.

გა¹“ და ნახევრად გამარჯვებული უკან დაბრუნდა; როგორც ჩანს, საქართველოს მეფე იძულებული გამხდარა ლაშქარში შექმნილი მდგომარეობისათვის ანგარიში გაეწია.

XII საუკუნის პირველი მეოთხედის სამეფო კარის დიდ გამარჯვებად უნდა ჩაითვალოს დიდგვარიანების თავგასულობის ალაგმვა და ერისთავობის ინსტიტუტის დამცრობა, სამეფისკარო სამოხელეო ვაზირის ინსტიტუტის გაძლიერება, რომელიც დაუპირისპირდა ძველს (პატრონეზმობის ხანის) ინსტიტუტს ერისთავობისას. რაც უფრო ძლიერდებოდა ვაზირობა, მით უფრო სუსტდებოდა ერისთავობა. „მეფის კარის მანდატურთ-უხუცესი, ამირსპასალარი, მეჭურჭლეთუხუცესი, მსახურთ-უხუცესი და ათაბაგი იმავე დროს ყველა ერისთავთ-ერისთავია, მაგრამ საკარისმოხელეო პატივით და არა ერისთავთ-ერისთავობით, რომელიც ენიჭებოდა ამ დროს სამეფო დარბაზით გამოსულ მოხელეს საქვეყნოდ გამრიგე მოხელესთან შედარებით“². ამ დროის ისტორიული წყაროები ხაზს უსვამენ იმ გარემოებას, თუ როგორ უთმობდა თავდაპირველი ფეოდალ-მთავარი, თავისი კერძო მეურნეობის ადგილს ფეოდალურ მონარქს, ცენტრალიზებული სახელმწიფოს მეთაურს.

ამრიგად, XII საუკუნის პირველი მეოთხედის საქართველოს სახელმწიფოებრივი რეფორმები, უპირველეს ყოვლისა, სახელმწიფოსა და მისი ძირითადი საყრდენი საზოგადოებრივი ფენების: ფეოდალების, საშუალო და წვრილი აზნაურების მოქალაქეთა ზედაფენის ინტერესებს ემსახურებოდა.

სასულიერო დარგში მომხდარი რეფორმა უდიდესი პროგრესი იყო XII საუკუნის ფეოდალური ქვეყნისათვის იმდენად, რამდენადაც წინა პლანზე წამოიწია ადამიანის ღირსებანი, პირადი თვისებები და სწორედ ამ ნიშნით დაიწყო თანამდებობებზე ადამიანების დანიშვნა, მაგრამ საზოგადოების დაბალი ფენების წარმომადგენლებს (გლეხობა), რაგინდ კარგი თვისებებით და ღირსებებით არ უნდა ყოფილიყვნენ ისინი აღჭურვილნი, გზა ასეთი თანამდებობებისაკენ დახშული ჰქონ-

¹ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 343.

² ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, I, თბ., 1964, გვ. 233—234.

დას. ეველა რეფორმა, მიუხედავად მათი პროგრესულობისა. სახელმწიფოს ინტერესების დაცვისათვის ტარდებოდა, მისი კენტრალიზაციის საქმეს, მის გაძლიერებას ემსახურებოდა. ევოდალური სახელმწიფოს განმტკიცება-გაძლიერება და ცენტრალიზაცია იწვევდა მწარმოებელი მოსახლეობის (გლეხობის შვირილი ხელოსნების) ექსპლოატაციის გაძლიერებას. ასე რომ მოსახლეობის იმ ნაწილმა, რომლის კისერზეც გადაიარა სახელმწიფოებრივი ღონისძიებების გატარებისა და გაუთავებელი ომების სიმძიმე, ვერავითარ შეღავათს ვერ მიაღწია.

ამრიგად, XII საუკუნის პირველი მეოთხედის საქართველოში გატარებულ სახელმწიფოებრივ რეფორმებს უდიდესი შედეგები მოჰყვა. ქვეყანაში წესრიგი დამყარდა, სასულიერო სფეროში თანამდებობები ღირსეულმა პირებმა დაიჭირეს და, რაც მთავარია, დავით აღმაშენებლის მიერ ჭკონდიდელისა და ძვიგნობართუნუცესის თანამდებობის გაერთიანებამ ეკლესია ძკაცრად დაუქვემდებარა სახელმწიფოს, რამაც უდიდესი როლი ითამაშა სამეფო ხელისუფლების ცენტრალიზაციის საქმეში.

ქართველი ხალხის მიერ წარმოებული განმათავისუფლებელი ბრძოლების წარმატებები უშუალოდ იყო დაკავშირებული იმ ღონისძიებებთან, რომლებიც XII საუკუნის პირველ მეოთხედში გატარდა, კერძოდ, დავით აღმაშენებლის სამხედრო რეფორმასთან. ლაშქარში მკაცრი დისციპლინის შემოღებამ, ბრძოლების დროს ლაშქრის მოქმედებაში სიასლეების შეტანამ, კიეჩაყთაგან მუდმივი ჯარის შექმნამ დიდი როლი ითამაშა თურქ-სელჩუკებთან ბრძოლის დროს წარმატებების მოპოვებაში.

მთელმა რიგმა ღონისძიებებმა, რომლებიც ქვეყნის ეკონომიური დაწინაურებისა და მომძლავრებისაკენ იყო მიმართული. საშუალება მისცა ქალაქებს ფრთები გაეშალათ, გაცხოველებულიყო ვაჭრობა, რომელიც კარჩაკეტილ ხასიათს კი არ ატარებდა, არამედ ცხოვლად მიმდინარეობდა სხვადასხვა ქვეყნებთან. აღმავლობის გზაზე დამდგარი ვაჭრობა ახალ, გაზრდილ

მოთხოვნილებებს უყენებდა ხელოსნობას და ეს უკანასკნელიც შესაბამისად ვითარდებოდა. სოლო ვაჭრობა-ხელოსნობის ასეთი დაწინაურება და სწრაფი განვითარება, აგრეთვე ის დიდი მშენებლობები, რომლებიც კეთილმოწყობის მიზნით მიმდინარეობდა, თავის მხრივ ხელს უწყობდა საქალაქო ცხოვრებას, ქალაქების განვითარებას.

მაელმა რიგმა ღონისძიებებმა ხელი შეუწყო სოფლის მეურნეობის წინსვლას. ის ფაქტი, რომ ყივჩაყთაგან შეიქმნა მუდმივი ჯარი, რომელსაც ქვეყნის დაცვა ევალებოდა, ქართველ გლეხს, რომელიც საკიროების შემთხვევაში მეომარიც იყო, საშუალებას აძლევდა უფრო მშვიდად და ინტენსიურად ეწარმოებინა მეურნეობა. ამიერიდან ქვეყანა უფრო ნაკლებად განიცდიდა მომხდური მტრის წინააღმდეგ საბრძოლველად წასული მიწის მეშის ნაკლებობას.

საქართველოს დაწინაურებული სოფლის მეურნეობის ბევრი პროდუქტი საზღვარგარეთ გაჰქონდათ, რაც იწვევდა სოფლის მეურნეობის ინტენსიურობის გაზრდას.

საქართველოს ეკონომიკის დაწინაურების საქმეში დიდი წვლილი შეიტანა ფინანსურმა ღონისძიებებმა, რომლებიც ფულის კურსის განმტკიცებისა და საერთაშორისო ბაზარზე მისი მნიშვნელობის ამაღლებისაკენ იყო მიმართული. ქართული მონეტები აშკარად ასახავს XII საუკუნის პირველი მეოთხედის საქართველოს მდგომარეობას და ხაზს უსვამს მის სიძლიერეს.

დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა კულტურის სფეროში გატარებულ რეფორმას. დავით აღმაშენებელმა მეტად მნიშვნელოვანი პრაქტიკული ნაბიჯები გადადგა ამ საქმეში. გელათის აკადემია საქართველოს „სხუა ათინად“ მოეწვინა და ქართული მეცნიერების უდიდეს კერად იქცა. მეცნიერების განვითარებასთან ერთად განვითარდა მწერლობა, რომელიც მაღალი კულტურის მქონე ქართველი ხალხის ღრმა სულიერ ანაბეჭდს ატარებდა. სწორედ ამ დიდი კულტურული აღმავლობის ლოგიკური შედეგი იყო შემდგომ ხანებში ხელოვნების სხვადასხვა დარგის განვითარება.

XII საუკუნის პირველი მეოთხედის საქართველოში საგანგებო ყურადღება მიექცა სამართლის საქმეს. სახელმწიფოს ამ

მეტად მნიშვნელოვან უბანზე გატარდა მთელი რიგი ღონისძიებები, რამაც განაპირობა „მოჩივართა მართალნი გამოძიებანი“.

XII საუკუნის პირველი მეოთხედის საქართველოს სახელმწიფოებრივი რეფორმები თავისი მნიშვნელობით მეტად საყურადღებოა. თავიანთი მოქმედების მასშტაბით ისინი თამამად ამოუდგება გვერდში ყველა იმ რეფორმას, რომელიც შესაბამისი სახით გატარებულია მსოფლიოს, რომელიც გნებავთ, ფეოდალურ ქვეყანაში. ეს რეფორმები მეტად დიდ წინგადადგმულ ნაბიჯს წარმოადგენდა საზოგადოებრივ ცხოვრებაში.

XII საუკუნის პირველი მეოთხედის საქართველოში გატარებულმა რეფორმებმა უდიდესი როლი ითამაშა ამიერკავკასიის ხალხების, აზერბაიჯანელებისა და სომხების საერთო მტრის — თურქ-სელჩუკების წინააღმდეგ დარაზმვის საქმეში. (ამ ბრძოლაში წამყვან როლს საქართველო ასრულებდა). ამიერკავკასიის ხალხები თურქთა ბატონობისაგან განთავისუფლდნენ და საერთაშორისო არენაზე თვალსაჩინო ადგილი დაიკავეს.

XII საუკუნის პირველი მეოთხედი საქართველოსა და ამიერკავკასიის სხვა ხალხების ისტორიაში შევიდა, როგორც დიდი გარდატეხის პერიოდი, კულტურული, ეკონომიური და პოლიტიკური აღმავლობის ხანა.

ს ა რ ა მ ე ნ ი

წ ი ნ ა ს ი ტ ე კ ა ო ბ ა

თ ა ვ ი I

წყაროები და ლიტერატურა

ა) წყაროები	3
ბ) ისტორიოგრაფია	15

თ ა ვ ი II

საქართველო XI საუკუნის დასაწყისიდან XII-იან წლებამდე	25
--	----

თ ა ვ ი III

დავით აღმაშენებლის ძირველი ღონისძიებები სამეფო
ხელისუფლების განსამტკიცებლად

ა) მეფის ბრძოლა დიდგვაროვან მოწინააღმდეგეებთან და ქვეყ- ნის შემოშტკიცება	37
ბ) 'აბეჯელის' რეფორმა	47

თ ა ვ ი IV

სამხედრო რეფორმა

თ ა ვ ი V

XII საუკუნის პირველი მეოთხედის საქართველოს
სახელმწიფოებრივი რეფორმების შედეგები, მათი
მნიშვნელობა და კლასობრივი არსი.

ა) გეგუხის გაერთიანების დასრულება	75
ბ) ქილაქები, ვაჭრობა, ხელოსნობა	79
გ) სამონეტო საქმის მოწესრიგება	87
დ) სოფლის მეურნეობა და სოციალური ურთიერთობა	102
ე) დავით აღმაშენებლის სხვა ღონისძიებანი	107

რედაქტორი შ. მესხია
გამომცემლობის რედაქტორი მ. სოხაძე
მხატვარი ე. ამაშუკელი
მხატვ. რედაქტორი ჟ. ყავლაშვილი
ტექნორედაქტორი ო. პირველი
კორექტორი ლ. ერისთავი